

Б. ЯКУБСЬКИЙ

Життя молоде

СПРОБА ЛІТЕРАТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ „КИЇВСЬКИХ ПЛУЖАН“

I

Те, що діється зараз у літературі радянських країн — є з'явище надзвичайне та заслуговує уважлишого відношення. Літературна творчість, що була досі одним з найскладніших мистецтв, „мовою богів“, а вже принаймні — мовою вершків владної класи, розвинулася не звичайно широко, захопила найширші кола молоді — селянської, робітничої, в самих глухих закутках. Чекають нової книжки, стежать за кожним кроком сучасного письменства, пробують писати — такі широкі кола, про які ще недавно нікому й не мріялося. Завдання нашого часу в царині мистецтва — знизити його, звести його з п'єдесталу на землю, зробити його для всіх зрозумілим та потрібним. Ми починаємо це з мистецтва літератури — найбільш приступного, ясного, зрозумілого з мистецтв. Поки фахівці теорії мистецтва сперечаються, є мистецтво „пізнання життя“ чи „будування життя“, може існувати пролетарське мистецтво, чи не може, зміст є формою, чи форма є змістом, — десятки й сотні представників молодого покоління, що наповні міцними й гострими враженнями революційної сучасності, мимоволі, безпосереднє висловлюють все те, чим напоїло їх життя. Це може виходити вдало й невдало, художнє й нехудожнє, але не в цьому справа. Справа в тому, що це є безпосереднє відбиття життя, нестримана віковична потреба людини висловитися, бо душа повна не аби-яких вражень. Справжня історія літератури не ставить перед собою питання, художнє чи нехудожнє те чи інше літературне явище з погляду певних естетичних догматів; історія літератури тільки встановлює, що такі-то роки відбито в таких-то творах письменства й далі шляхом аналізу вияснює, що з переживань цих років, і як, і ким відбито.

В наші часи мистецтво слова (словесність, в теперішній його формі — письменство) може вперше після низки століть знову повертатися до свого природного призначення, що колись реалізувалося у так званій „народній поезії“ — до того, щоб бути безпосереднє потрібним людині висловом почувань, народжених життям. Ми присутні зараз може тільки при перших кволих проявах цього повторного процесу, ще не зовсім вільних від пут столітніх традицій „високого мистецтва“, але заслуговує найбільшої уваги те, що цей процес власне зараз намічується в письменстві, в умовах народження нового людського ладу.

Група літературна в сучасному українському письменстві, що носить назву „Плуг“, як-раз з'являється одною з часток вищезазначеного процесу. Вона народилася не в порядку літературної генеалогії і виникла не з тих чи інших змін у боротьбі традиційних літературних напрямків; вона народжена новим ладом життя й має перед собою, як і інші літературні угруповання сучасності, не індивідуалістичні завдання старої літератури, а широку, живу справу правдивого відбиття переживань, шукань і змагань мільйонів плужан, селянських мас.

Це є одна з перших сторінок великої революції в письменстві, в мистецтві. Завдання—грандіозне; труднощі на шляху його розв'язання—величезні. Кожний з тих, хто вірить, що письменству призначена інша роль, ніж та роль насолоди в години відпочинку, що воно її грало в капіталістично-буржуазному устрої, кожний з цих не може з найбільшою уважністю не стежити за новими кроками сучасного письменства і його напрямків та угруповань.

Скажемо зарання. Ми зовсім не гадаємо, що українському „Плугові“, чи якомусь іншому з сучасних угруповань вже вдалося зробити велику революцію в письменстві, чи здобути якісь великі досягнення; робляться тільки перші непевні, іноді навіть помилкові кроки на новому шляху; але шлях обрано новий і правдивий. Тому бути байдужим до цих нових кроків неможливо. Незалежно від того, чи є серед „плужан“ великі літературні таланти, чи їх ще нема, їх робота має велике значіння в нашій загальній революційній боротьбі. Ми знаємо, що революція переможе силою народньої освіти. Те, що „плужани“ понесли цю освіту своїми гуртками, філіями, студіями, вечірками в широкі кола селянської молоді, має надзвичайне значіння. Але разом з цим і тим більша, величезна відповідальність лежить тепер на „Плугові“, на „плужанах“, як і на всіх, хто бере участь в процесі розкріпачення письменства, яко „високого мистецтва“, і внесення його в широкі народні кола. Тут треба різко й рішуче порвати зо всіма традиційними прийомами індивідуалістичного письменства. Треба перестати дивитися на себе, як на „літературну фігуру“, що повинна ціною тих чи інших літературних прийомів „висунутися“, звернути на себе увагу. Серед різноманітних прийомів індивідуалістичного мистецтва є багато дуже легких та спокусливих засобів до такого „висування“. Але не в цьому зараз справа. Майбутня людська творчість може бути тільки колективною творчістю в найкращому й найчистішому розумінні цього поняття. Конкретно це значить: творячи, треба шукати не того, що відрізняє мене від натовпу, як це робив звичайно письменник-індивідуаліст, а навпаки, шукати того, що поріднює мене з натовпом, що в мене спільне з ним, що я відчуваю, як його відчущання в собі. Ця думка, певна річ, не чужа для плужан; ідея колективної творчості є для них актуальна ідея. Найвно цю ідею висловлено в пропозиції одного з плужан „не підписувати свого імені під творами“, а підписувати просто „плужанин“ чи „гартованець“ (див. часопис „Плужанин“, орган ЦК і Харківської філії спілки „Плуг“, ч. 1., лютий, 1925 р., стор. 5). Не в підпису, певна річ, справа. Справа в тому, щоб з кожної сторінки, з кожного рядку віяв на читача справжній селянський світогляд, живий,

бодьорий, здоровий, готовий до боротьби. Це не значить — ординарний світогляд, прояви індивідуальності завжди будуть найкращою рисою художнього твору, але між проявом індивідуальності та індивідуалістичністю, що протиставляє себе юрбі, є велика різниця.

Спілку письменників „Плуг“ утворено тільки 1922 року, ще, значить, не було й часу розгорнути як слід свої сили та показати свої можливості. Все-ж таки й за цей недовгий час зроблено порівнююче чимало. Маємо літературний альманах „Плугу“ (збірник перший, року 1924), маємо низку творів плужан в останніх книжках „Червоного Шляху“, нашого сучасного літературного Олімпу, де все-ж таки ставляться до літературного твору з певними принциповими й художніми вимогами (винятки не йдуть на рахунок!), нарешті, плужани розвинули широку продукцію у „Вістях“, „Побуті й мистецтві“, „Більшовику“, „Глобусі“, „Робітничо-селянській Правді“, „Радянському Селі“, „Новій Громаді“, „Сільсько-Господарському Пролетарі“ і т. д. Частина краща з продукції плужан вже пішла по шкільних та політосвітніх читанках. Головні сили „плужан“ зосереджуються, певна річ, у Харківській їх філії; там головний нерв ідеологічної й теоретичної думки. Але літературний рух буває й по інших філіях, і може навіть він цікавіший. Харківська філія все-ж таки, як кожний центр, швидко проймається своєрідним „академізмом“. Живі соки „Плугу“ — в провінції, і, певна річ, навіть не в містах, а по селах та глухих закутках. Персонально ці плужанські сили найчастіш працюють вже в місті — це селянська молодь, що прийшла з села до міста — до Вузу, за освітою. Це — цілком природне: оточення великого Вузу, оточення великого робітничого міста, по-перше, дає плужанинові потрібну літературну атмосферу, по-друге, — проймає ідеологію чисто селянську ідеологією загальнопролетарською.

Ми маємо спинитися на розгляді діяльності тільки одної з філій „Плугу“ — власне Київської філії, ще нечисленної, але яка вже має представників, що з студійних тенет вирвалися й на широку літературну роботу. Кожним з цих представників київських „плужан“ зроблено ще дуже невелику роботу, це все — тільки перші літературні кроки. Про повні характеристики письменників, про фіксування літературної фізіономії ще не може й бути речи. На жадні остаточні присуди матеріял ще не дає права. Проте не може бути нічого більш вдячного, потрібного й цікавого, як познайомитися з першими кроками літературними людей, що тільки-но починають міряти відповідальний шлях письменника.

П. ЯКІВ КАЧУРА

Може найбільш, вже сформований і дозрілий з київських плужан — Яків Качура. Він володіє своїми темами; фабула в нього звичайно чітка й динамічно розвинена; є якась вільна впевненість у стилі. З деяких сторінок він виглядає, як викінчений письменник. Вже стало загальним місцем твердження, що ми відчуваємо голод на белетристів. Ще з поетами справа стоїть так-сяк, а може й зовсім не погано. Ми все-ж таки можемо зараз виставити до десятка не

аби-яких поетичних імен. З белетристикою йде значно гірше. Революційні роки дали безумовний талант М. Хвильового, а далі навіть Підмогильний та Косинка для декого ще стоять, як питання. В останній час значні надії покладають на Панча, письменника в кожному разі вже й зараз дуже цікавого. Такий стан нашої сучасної белетристики примушує з особливою уважністю приглядатися до кожного молодого явища. Я. Качура, на наш погляд, вповні заслуговує вже такої уважності.

Дві його речі двадцять четвертого року — повість „В тенетах царату“ („Червоний Шлях“, 1924, кн. 8—9) та оповідання „Історія одного колективу“ („Глобус“, 1924, ч.ч. 17—18, 19) — безумовно видатні речі, що з'являються окрасою нашої літературної продукції минулого року.

Повість „В тенетах царату“ з боку своєї композиції збудовано ще цілком традиційно. Автор узав старий прийом так званої „рями“. Після роботи в редакції, він виходить на вулицю й зустрічає давнього товарища з Подільського Губкомсомолу. Той передає авторові рукопис тиждень тому вбитого бандитами старого їх товариша Остапчука. Повість являє собою цей самий рукопис Остапчука. Прийом вступу у твір не новий і давно знаний, може-б тепер можна обходитися й без цієї традиційної умовности, але-ж вона — формальна дрібниця і з'являється тут просто одним з канонічних приводів до початку фабули.

В рукописові, як і треба було чекати, йде оповідання Остапчука про своє життя; воно починається з його дитячих років і несподівано обривається десь серед його революційної роботи. Кінцева частина „рями“ складається тільки з одного лаконічного рядка: „Тут рукопис Остапчука обривався“. Таким чином, вся зовнішня будова твору надзвичайно проста й не має жадних претензій на оригінальність. Але внутрішня будова твору оригінальна, міцна та яскрава. У Я. Качури є безумовний прекрасний дар оповідання; він природніший оповідач. З першого рядка й до кінця твору надзвичайно легко, з внутрішньою послідовністю, просто й реально йде епізод за епізодом; мова всюди проста, виразна і яскрава. Ми за останні часи так призвичаїлись до того, що письменник майже мучить нас штучно-несподіваним розвитком фабули та неприродним і нікому непотрібним перекручуванням звичайної синтакси, що на оповіданні Я. Качури просто одпочиваєш в цьому відношенні — в кращому розумінні цього слова.

Рукопис Остапчука починається з опису його дитячих років на селі. В цей опис автором вкладено багато суворого реалізму, пропнятого тонким гумором, що собі дозволяєш його, коли ці роки вже далеко відійшли. Такі сценки, як коли „мені невмиваному силоміць проказували наголос „оченаша“, „вірую“ й безліч інших молитов, яких я ще й досі не розумію, такою химерною була їх фонолексика“, чи коли хлопчик втік зі школи, бо „виховавча діяльність навчительки стверджувалась опухлими від лінійок руками та поодриганими вухами“ взяті з самого життя й передані надзвичайно живо й просто. Чи, наприклад, такий живий епізод дореволюційного побуту, коли хлопець йде нишком до попа, хай запише до „Союзу руского на-

роду“ — бити жидівських дітей на вулиці: тоді батьки не мали права таких хлопців чіпати. Але вчительку, що була лінійкою та звалася „Тарань“ замінили новою, що має 17 років і зветься „Ягня“, й ця нова вчителька іншим способом поводження зуміла заохотити дітей до шкільної праці. Тільки вона, як доносить урядник „господину уездному ісправнику“, — „хахлацького походження і в більшості своїй хахлушка“. Далі виявляється, що навчителька до того й „соціал-демократка“. Розгортається картина поліцейсько-жандармської боротьби з „революцією“ на селі, вчительку заарештовують, а з Остапчука під її впливом вже став свідомий революціонер. Дальші сторінки присвячені описові його революційної роботи. Тут яскрава сторінка патріотичної маніфестації на початку війни, розклад quasi-революційних партій, провокація, шпигунство, все що історично заплуталося „в тенетах царату“. Старший агент жандармського розшуку говорить: „Моя нюхачка старого шпиґа нюхає свіжий пригар революції... Десять тліє... Коли я йду по вулиці й так собі придивляюся, — кожна фізіономія, як не ес-ер, то ес-дек...“

На описові настроїв завтрашньої мобілізації обривається рукопис Остапчука. І ще тільки один нарис, одна риса, схоплена з життя, що тим яскравіш підкреслить, як все навкруги заплуталося „в тенетах царату“.

„Я йшов. Не все рівно куди, аби вперед... Перед моїм носом виросла жіноча постать і злегка потягла мене за рукав.

— Мущина, кинь пустяковину!... Підемо? На завтра мобілізація, чуєш?

— Ну да, на завтра мобілізація... Я взяв її навіщося за руку.

— Бідачисько, — промовив я співчуваюче, — і ти так само, як і я, борсавшся в тенетах царату...

— Дурень! — кинула проститутка і злісно вирвала руку. Я стояв серед вулиці і приголомшено дивився, як блимали лихтарі й чорніла ніч, плила засмічена людським натовпом вулиця...“

Можна було-б зауважити авторові, що повість обірвано несподівано, обірвано як-раз в той самий момент, коли „тенети царату“ почали в мутній воді світової війни ловити особливо багату поживу. Можна було-б зауважити, що той уривок з рукопису, який у повісті подано, не досить ясно утворює для нас живий образ Остапчука: ще замало матеріялу для уявлення живої постати. Але такі зауваження завжди можна кожному робити, й письменникові нема чого на них відповідати. Головне все-ж таки в повісті є. Фабула чітка, сучасна й жива. Спосіб вислову письменника простий, яскравий і художній. Спостереження автора тонкі, свіжі й цікаві. В цій прозі (в формі цієї прози) не почуваєш чого-небудь нового, але старою формою молодий автор володіє вільно й просто. Це, як на наші часи, теж дечого варто.

Не менш цікавим з'являється і другий твір Я. Качури — оповідання „Історія одного колективу“. Тут уже „установка“, як тепер кажуть, інша: це виразна „агітка“. Її написано широкими, яскравими рисами, гарною, яскравою, дотепною народньою мовою. Я. Качура показав у цьому оповіданні справжнє гарне знання народного побуту й селянської психології. Мова оповідання повна народніх виразів, жартовливих прислів'їв.

— Ша, хлопці! — втихомирював Петро. — Теля десь, а вже з довбешкою бігаєте...

... Смішками-жартами, порадами-розрадами — кожную дрібницю обговорили, зо всіх боків розжували: „сім раз примір, а раз одріж“...

— Ех, ти, життя наше мотузянеє!

— А ти як хотів? Одразу панем — на всю очкурню...

Без потреби вводить Я. Качура до оповідання селянські лайки. Ми й так знаємо, що, на жаль, селяни досі по-між собою негарно лаються: для реалізму мови це нічого не дає.

„Історія одного колективу“ — дуже проста, поки що ще не звичайна, але дуже характерна історія. У селян нема насіння, й на думку двом неможникам впадає з'організувати колектив, бо тоді — „дадуть насіння“. Історія зговорів неможників, їх вагання, їх побоювання змальовано надзвичайно живо. Тому, хто знає селянські звичаї, не видасться неправдивим і яскравий епізод у збірні з „колективною дулею“; всі дебати в збірні передано теж дуже живо й реалістично. В другій половині оповідання, коли неможники організують колектив та потім уже живуть у колективі, прекрасно змальовано „жіноче питання“ на селі. Жінки — найгостріші вороги колективу, але чоловіки розуміють, що „вони не винні“: вікова темнота, вікове пригноблення дає себе знати ще й в умовах нового життя. Останній розділ оповідання — „На колективному господарстві“, трохи відступає від реалізму й дає малюнок повного щастя в колективі, повного розуміння всіма всього. В житті, на жаль, не так швидко все це робиться, але-ж оповідання тому й має агітаційне завдання, що повинно показати, яким може бути колективне життя.

Не можна не визнати позитивного значіння оповідань, подібних до „Історії одного колективу“ для сучасного села. Ми багато думаємо й говоримо зараз про те, яку саме літературу треба кинути тепер на село. Серед цієї літератури безумовно дуже потрібні талановиті, свіжі, художні „агітки“, що торкались-би найбільш живих та гострих питань сільського побуту.

Невеличкий „жарт на одну дію“ Я. Качури „Пожартували“ (журнал „Радянське Село“, ч. 3, 1924 р.) теж належить до таких спроб, що вони мають може невелику літературну вартість з погляду наших високих академічних теорій драми, але дуже велику вартість власне для тієї аудиторії, за для якої вони пишуться. В тому-то й справа, що такими речами, як „Історія одного колективу“, „Пожартували“ та подібними до них, плужани роблять свою найважливішу справу: нехай і в примитивній художній формі дають письменство, як-раз таке, яке потрібне, живе, просте, зрозуміле, на теми сучасного сільського життя — справжньому читачеві — селянинові. Мови нема, що оповідання, скажемо, М. Хвильового глибші, художніші, ніж нариси Я. Качури; але це взагалі незрівняні речі, бо в кожного — своя „установка“ й своє завдання. Що-ж до такої речі, як повість „В тенетах царату“, то повторюємо, що й на сторінках „Червоного Шляху“ вона була одною з кращих у белетристиці часопису за минулий рік.

Цікавим та нелегким замислом є „драматичний етюд на одну дію“ Я. Качури — „А ніч слухала“ („Глобус“, 1924 р., ч. 28). Автор

узяв надзвичайно високий рівень трагічності; тема, що її він обрав, до цього його з'обов'язувала. Але що-ж робити, коли життя буває більш трагічним та повним жаху, ніж це може вмістити в себе літературний твір. „А ніч слухала“ є цілковитий кошмар, в ньому немає ані одного рядка без стогону або без крику. Найкраще вдалося авторові передати, як перший та другий гайдамаки приходять до усвідомлення, що вони помилялись, як їм „хочеться додому“, як все „осточортіло“, як стає для них зрозуміло, що повели їх „не на праве діло“. Ми не хочемо цим сказати, що драматична форма не може втілити в себе найбільший жах життя. Тільки не даремно ще в старі часи драму вважали за найвищу та найскладнішу літературну форму. В ній не можна подавати сирового матеріалу. А матеріал етюду „А ніч слухала“ — ще сировий, внутрішнє не драматизований матеріал.

Гадаємо, що в постаті Я. Качури поки що маємо яскраву надію селянської нашої белетристики.

III. Ант. ЛІСОВИЙ

З київських плужан-поетів, перш за все, мабуть, треба назвати ім'я Ант. Лісового. Принаймні, він перший з київських плужан примусив звернути на себе увагу, перший з київських плужан попав і до „великої преси“. Він дебютував у 4-5 книжці „Червоного Шляху“ (1924 р.) безумовно прекрасною поезією — „Туди, у Францію“; ця поезія відразу звернула увагу читачів не даремно й редакція часопису поставила її на перше місце в книзі. Не відмовимо собі в приємності навести тут цю поезію цілком; вона того варта:

Там на березі Рони
Брязчать кайдани,
А в нас — на Побужжі — серце стогне
Попеліс серце до решти:
— в північ, чи зрана? —
Чи довго ще там робітництву нести
глум і знущання?...
Радіо-хвилі доносять
всім:
— Досить!
всім:
— Робітництво, слухай!
— З іскор пожежу роздмухай!
Сміливі, встаньте:
Наше поле палає червоними росами,
Косим
достиглі трави!
Встаньте!
Хай криця відзвонює учту криваву
повстання!
... Рона... Сена... Париж!
Радіо!
дужче повітря ріж
— там
і — там:
Все заберіть що у вас було вкрадено!
— Грому палацам! Мир хатам!
Помста катам.

Ця поезія відбила в собі той настрій, яким найбільше хвилюється останній рік думка пролетаря, думка свідомого селянина. Вона взяла тему найбільш сучасну, найбільш потрібну. З наших переживань минулого року й останніх часів — думка про забитих, про поневолених борців за волю — там, на Заході, — є одна з найактуальніших думок. Робітництво й свідоме селянство радянських країн, як ще ніколи, з надмірним напруженням стежить за кожним кроком тієї великої історичної драми, що поволи розгортається по всіх закутках Європи. Справді — „серце стоїгне; попеліє серце до репти“. Ця поезія Ант. Лісового в нашому розумінні є один з високогарних зразків живого, життєвого призначення поетичної творчості.

Далі, не можемо обійти мовчанкою, що ця поезія є один з найкращих зразків українського справжнього „верлібру“. Ми добре знаємо, що ритм верлібру є найбільш властивий нашій сучасності ритм і все-ж таки воліємо бачити найстаріші класичні ритми на сторінках сучасних часописів, ніж такі „верлібри“, що ними годув нас зараз більшість з сучасних поетів, які втратили (чи й не мали його?) всяке почуття віршового ритму: ріжуть звичайнісіньку прозу на шматочки по одному, по два слова — і хтять вписати нас, що це вірші. Ант. Лісовий, здається, не належить до цієї категорії поетів. Всі відомі нам його поезії ритмізовані завжди музично-пристойно. Верлібр поезії „Туди — у Францію“ — дійсно прекрасний по силі музики, по виправданій змстом різноманітності. Щира порада декому з сучасних поетів проаналізувати його й побачити: що то за штука є „верлібр“... Хай не покидає Ант. Лісовий свого дійсно вільного й живого, як життя, верлібру для ритмики примитивної „маяковщини“, як це він зробив у поезії своїй, з інших боків безумовно цікавій, — „День на рік“ („Більшовик“, 1925 р., ч. 16 (121)).

Ант. Лісовий досі написав (чи, принаймні, надрукував) порівнює небагато¹⁾, так що тут теж можна говорити більше про надії, ніж про досягнення. Але все-ж таки хотілося б вже зазначити, що Ант. Лісового в значній мірі відрізняє від більшості наших починаючих поетів не тільки володіння віршем, але й володіння своєю поетичною темою.

Відомо, що тепер часто-густо тематичне завдання й техніка віршу володіють поетом. Не так у Ант. Лісового. Такі його речі, як „Постріли та степ“ (у „Глобусі“ 1925 р.) „Про паротяг“ (у „Більшовику“), „Революція“ (в „Селянській Правді“ 1924 р.) з'являються зразками хорошого володіння темою, хорошого сюжетного формування поезії. Ось, наприклад, початок першої поезії — про тих, що їдуть до червоних, щоб битись з бандитами:

Було вітряно, мокро і слизко,
Били в липа блакитні шлики.
Питали на вулиці: — Близько?
— Якими шляхами пройти?
Кучерявилось листя останнє
На розлогім гіллі деревин...

¹⁾ Незабаром має вийти з друку (накладом ДВУ) збірка поезій А. Лісового „Гасла“. Ред.

Вже і коні на ноги пристали...
 Та боялись десь в хату зайти.
 Визирали із вікон вороже
 Обличчя по-мурих дядьків:
 — Зайдеш, — може і гол ву зложиш,
 Бо клекоче в серцях у них гнів...

Є в Ант. Лісового й хороша образність; для старих, давно знайомих предметів він знаходить іноді свіжі слова й порівняння і вміє дати читачеві заново відчуття й не новий малюнок;

Пополовіли вже жита,
 І липен креше іскру дужу:
 — Косарю, встань!

Густі жита...

А ранок очі мрійно мргжить
 В селі здійнялись молотки,
 І криця кіс сміється й плаче.

А маян рук
 у косарів

Співають гімн зорі тримтячий...

„Ранок жнив“ (в „Новій Громаді“ 1924 р.).

Ми не належимо до песимістів у питанні про стан нашої сучасної поезії. Ми думаємо, що маємо зраз на принаймні трьох визначних поетів, — це, зрозуміло, Тичина, Рильський та Сосюра. Більшість з починаючих поетів все більше ще оглядаються чи на одного, чи на другого, чи на третього. В мотивах поезії Ант. Лісового ми не помічаємо ні особливої, неповторної революційної загартованості теперішнього Павла Тичини, з її якимсь тільки йому одному властивим тоном уроцистої космічності, ані глибоко-зворушливої елегійності, трохи скептичної, Максима Рильського, ані, нарешті, яскравої революційної романтики автора „Міста“ й „Залізниці“. Нам вчувається в перших віршах Ант. Лісового все-ж таки самостійний голос. Про розміри цього голосу ще довчасно говорити, але покладати на нього надії — дозволимо собі.

IV. Ант. ШМИГЕЛЬСЬКИЙ

З другим з київських плужан-поетів, з Ант. Шмигельським, справа стоїть трохи инакше й складніше. Матеріалу для того, щоб висловитися про поезію Ант. Шмигельського так само ще небагато. В нашому розпорядженні було біля десятка віршів, що надруковані в „Червоному Шляхові“, „Більшовику“, „Глобусі“, „Радянському Селі“, „Лісько-господарському пролетареві“. Все-ж таки й ці поезії на деякі висновки уповноважують. Перше, що кидається в очі після знайомства з віршами Ант. Шмигельського — це те, що вони найбільш „плужанські“ вірші. Спілка „Плуг“ має, через самі завдання свої, через самий склад своїх членів, свої особливі теми, свої настрої, навіть свої образи та інші поетичні прийоми. Поезії Ант. Шмигельського являються зразком вими „плужанськими“ поезіями в цьому розумінні. В поезії „Сини“ — „що-року згадує село жовтневі кроки

революції“, поезія „В синьому озері вечора“ так і має назву — „Селянський біл“; у поезії „Червоні бризки“ — „ах, за це поле безмежне скільки боролись віків“, у поезії „Сандро“ — герой „повів між горами селян у ліс смерек“; у поезії „Дівчин“ поет згадує — „селянську дівчину оту“. Словом, тематику „Плугу“ додержано старанно. Не хочемо бути однобічними. Серед відомих нам поезій Ант. Шмигельського ми знайшли й чисто робітничі теми: — „Кочегар“, „Виходьте на вулиці, площі“ та „Січневі дні“. Ми хочемо цим тільки підкреслити, що Ант. Шмигельський є програмовий поет. Він не напише поезії „ні про що“; в нього завжди є продумана тема. Тематичність поезії зовсім не з'являється її вадою, це зауваження в жадному разі не докор, а встановлення факту. Навпаки, можна зараз закинути великій частині сучасної поезії її безтемність.

Мало сказати, що в Ант. Шмигельського є селянські та робітничі теми. У Ант. Шмигельського здебільшого є й сюжетність у віршах. Вона є в „Січневих днях“, в „Синах“, у „Виходьте на вулиці“, в „Сандро“, в „Кочегарі“, і в інших. Так само, не раз нарікали ми в останні роки й на безсюжетність наших поезій. Ми вважаємо уміння знаходити теми, а також уміння розгорнути сюжет надзвичайно потрібним для кожного письменника, зрозуміло — й для поета. Нема нічого гіршого, коли поет не знає ясно, про що має він говорити й шукає тільки випадкових слів, що їх йому підказує зарання виготована ритма чи важкі вимоги ритму. Жадним поетичним настроєм, не замінити теми й ясного сюжету; настрої є все-ж таки тільки настрої і світогляду поета він не відіб'є.

Значить, з боку тематики й розвитку сюжету Ант. Шмигельський з'являється одним з тих нечисленних наших поетів, яким цього не бракує. В своїх темах і сюжетах він близько стоїть до життя; ось про кого вже не можна сказати, що він не сучасний поет! Він закликає робітників та гречкосіїв виходити на вулиці й площі:

Гей!
Виходьте на вулиці, площі,
Виходьте
Усі, усі!
Хай радість вам серце
сполоще,
Робітники й гречкосії...

Він розкаже, як він блукає по Карпатських лісах, „де схований Сандро“, й це буде змістовне оповідання. Він відгукнеться на свято революційних Січневих днів — і це буде теж фабулістичний відгук.

Скільки б не говорили про те, що в поезії нема ані чистого змісту, ані чистої форми, тільки одна цілісна єдність, а все-ж таки підчас конкретної аналізи ми завжди відрізняємо й зміст і форму в творі. Ми говорили досі про зміст поезії Ант. Шмигельського. Треба підкреслити, що це є виключно змістовний поет, що йому є що сказати, що він ніколи не тупчиться на місці в безпорадності перед далішим розвитком сюжету та що сюжети його — виключно живі, динамічні й сучасні. Це те позитивне, що хочемо ми записати за Ант. Шмигельським.

Разом з тим нас не зовсім задовольняє фактура віршів Ант. Шмигельського. Не завжди почувається в нього вільне володіння

віршем. Не завжди органічно зв'язані механіка віршів та їх зміст. Колись в старі часи писали віршами й підручник хемії. Ми далеко відійшли вже від цього. Поет має право віршувати тоді, коли він не віршувати не може, коли по-за віршовою мовою він не вміє висловитися. В нас нема тепер ідей поетичних та непоетичних. Всі ідеї людські можуть стати й поетичними темами. Вкладати найкращі ідеї в поетичну форму можна тільки тоді, коли й ця форма високо гарна, коли вона стає мистецтвом.

Ми не сказали б, що Ант. Шмигельський, взагалі, не володіє формою своїх творів. Оригінальні спроби в царині форми ми знайшли в поезії „Сандро“: вони цікаві й музичні (особливо, наприклад, розділ 2-й „Сандро“). Але й такі поезії, як „Кочегар“, „Дівчина“, „Виходьте на вулицю“ збудовані в досить витриманих ритмах: це прості старі класичні ритми тільки в транскрипції, що її впровадив Маяковський.

Замість строфи звичайної (так званого чотирьохстопового ямбу):

Найшов я племінь кароокий
В обіймах гамору машин,
Вона прийшла із піть глибоких,
Тепер завод їй не страшний...

Ант. Шмигельський пише:

Найшов я племінь кароокий
В обіймах
Гамору машин,
Вона прийшла із піть глибоких,
Завод їй не страшний...

Це вже й просто нерозуміння ритмової теорії Маяковського; не все можна розрізати; який сенс у розрізанні рядка „в обіймах — гамору машин“? Чи стояло це питання перед поетом? Ми не можемо тут детально зайнятися аналізом ритміки Ант. Шмигельського, але враження від неї власне таке, що вона ще в значній мірі не свідомий випадкова.

Дозволимо собі ще до форми також сказати, що асонанси — прекрасна річ, але ж не можна не відрізняти асонансу від просто невдалого суголосу: „збагнув“ і „розіпнувся“ — не асонанс („Сини“). Потім взагалі асонанси гарно відчуються тільки поруч з ритмами; при чистоту вживанні одних асонансів вони втрачають своє психологічне значіння. Це в теорії французького віршування (відкіль і прийшли до нас асонанси) — загальновідома річ.

Наша думка, що в творчості Ант. Шмигельського тематика й сюжетність переважають над віршовою формою, несподівано для нас ствердилася, коли ми знайшли в одному з чисел „Вільшовика“ невеличке сатиричне оповідання („Обдурили“ — „Вільш.“, 1924 р., ч. 52 (950)).

Оповідання дуже вдале, хоч і навмисно примитивне. Ми не маємо жадного права радити Ант. Шмигельському змінити царину ритму на царину прози, але взятися за прозу ми б радили: в нього є для цього потрібні засади — яскраві теми, виразна й проста сюжетність, ясна композиція.

V. Юр. БУДЯК

В одній з останніх книжок „Червоного Шляху“ (1924 р., 11-12) виступив ще один з київських „плужан“— Ю. Будяк. Його оповідання „Марина Копачівна“ з'являється теж одним з помітних явищ нашої літератури минулого року. Автор зумів у ньому показати тонке відчуження сучасності, прості прийоми будови, гарну мову. Сюжет оповідання не складний і цілком життєвий: в Марини Копачівни вмерла остання дитина, й вона поховала її без попа. До цього, як і взагалі до безв'р'я, Марину довели дві причини. Перше— те, що бога, мабуть, нема, бо він нас не чує й наші молитви пропадають задаремно. Даремно Марина молиться до бога за своїх дітей, даремно кличе попа й робить „маслосвятіє“, даремно й селяни кличуть попа служити в полі молебен від засухи, бо хоч піп і бере з собою завжди, коли йде служити той молебен, плащ, але й вертається додому з плащем на руці сухим. Друге— поводження з нею попа, справжнього „о. Курвасія“, яке вповні одкриває очі Марині, що то є „служитель престолу божого“. Селянське життя, селянську психологію автор знав добре та вмів їх передати. З композиційного боку постать Марини вдалася йому безумовно. В описах молодих років Марини, серед страшених злиднів, серед терпіння та праці такої, що „аж очі рогом вилазили“, почуватися в ній велика внутрішня сила, яка все винесе, все переможе.— „А бий тебе коцюба!— вилається Марина, махне рукою та й за роботу“. Історія Марини Копачівни є цікава й потрібна для селянського читача історія того, як проста сільська жінка важким шляхом життя, в праці, в кривдах, в утисках пізнає, що бога немає і що всі попівські „молебни“ та „маслосвятія“— одне шахрайство, лицемірство та омана. Були часи, коли, Марина останню зароблену копітку несла до церкви на свічки, хоч і не знала, бідолага, яким святим їх і ставити.

„— Кому?... Я-б всім поставила... щоб тільки мені легше... ні, щоб тільки грошей у мене стало!— спохвачується Марина.— Не знаю кому... Багато їх... тих святих... і який від чого помагає— не знаю“...

Але не помагали свічки, й життя було по голові одним ударом за другим. Робота, робота, робота— вдень і вночі. Лайка, зневага, постійне гримання. Голод собачий, та й ласка, як собаці. Вийшла Марина з наймів заміж, за такого-ж наймита, як і сама, але вибухла війна— і Марининого чоловіка забрали, почалося бідування з чотирма дітьми, а коли повернувся на четвертий рік чоловік, то „ненажерливе черево окопів повиягало з нього всю кров і м'ясо“, так що не минуло й року, як Марина чоловіка поховала. Після війни котиться по селах „попестей погромів, панських маєтків і хижацької сваволі куркулів“. Марині живеться все важче й важче, злидні насідають, діти один по одному вмирають від голоду й попестей, а свекор і піп тільки й знають, що прив'язуються до „вдовиці-московки“. І от тут то Марина зрозуміла нарешті, що її оточує, якою брехнею був увесь той лад, що гнітив її все життя. Вона „починає воювати з богами“, „вилазить в покуті на лаву, зриває з начиженого місця малих і великих „богів“ і з громом і тріском шпурляє їх до печі.

— Зо два рази протопити буде, — хоч раз мені стали у пригоді!.. Аж світліше і просторіше в хаті!

І вхопила Марина за руку свого Степка — останнього сина, розправила, як струнка тополю, та й кинула куркулеві:

— Ти хотів-би мене до Сибіру, а дитину — наймитом забрати... Ні, не діждеш, приятелю божий! Степко зросте — наймитом не буде, а ворогом твоїм він — і зараз!.. Не турбуйся! Це вже я подбаю!..

„Марина Копачівна“ дає право з надією стежити за дальшим шляхом творчості Юр. Будяка. Хоч він уже й не вперше виступає в літературі. У нього безумовно є дані хорошого, ясного реалізму, освітленого відповідною ідеологією.

З інших київських плужан хочеться назвати ще два прізвища, що теж уже звернули на себе увагу читача, хоч досі дали ще дуже мало, так що можна на них тільки вказати, а судити їх ще трудно. Це — Докія Гуменна та Юхим Дубков. З творчості Гуменної ми знаємо тільки два невеличких нариси — „У степу“ („Сільсько-господ. пролетар“, 1924, III) та „Савка“ („Нова Громада“, 1925, II). Обидва вони справляють гарне вражіння. Є в них якийсь особливий глибокий тон і справжній зворушливий ліризм. У Дубкова так само знаємо ми тільки кілька поодиноких поезій, що звертають на себе увагу суворою, міцною фактурою віршу та таким самим суворою, витриманим, загартованим змістом.

МИХ. МОГИЛЯНСЬКИЙ

Іронія і скепсис Анатолія Франса

(ПАМ'ЯТИ АНАТОЛІЯ ФРАНСА)

Іронія на скрипці гра,
Жура кістками стука,
Поет танцює і рида —
І це зоветься штука.

Ів. Франко

Помер Анатоль Франс... Шукати слів для почуттів та думок з приводу його смерті, а пам'ять, переобтяжена пам'ять сучасної людини, прислушно викида:

- ... старець великий смежил
орлиные очи в покое...
- ... Какой светильник разума погас,
какое сердце биться перестало!
- ... Людиною він був!..

Куди втікти від переобтяженості пам'яті, де заховатись від стертих слів, зап'ячатених думок, чи захиститись від Баратинського, Некрасова, Шекспіра? Нездаром скаржитись російський художник Ремизов:

— „Не можу я більше почати романа: „Іван Іванович сидів кінець стола“...

Недаром в розпачу волає Віктор Шкловський:

- „як багато слів заборонено!
Правду кажучи, всі гарні слова в млюстях пробувають.
Заборонено квітки, місяць, очі та цілі ряди слів, які говорять про те, що приємно бачити.
А мені хотілося - б писати так, ніби ніколи не бувало літератури, наприклад, написати: „Чуден Дніпр при тихой погоде“.
Не можу; іронія з'їдає слова. Вона потрібна іронія, вона найлегший спосіб перемогти труднощі виображення, змалювання речі“...

Ось де джерело незрівняної, загостреної іронії Анатолія Франса, в яку він зодягає свій забійчий сарказм, яким прибирає свій безодній скепсис.

І ось я можу вклонитись Баратинським, Некрасовим, Шекспірам: — чи не краще замість загальних слів загальних формул при-

дивитись до шляхів іронії і скепсису, як основних рис ества Ана-толя Франса? При тому моє завдання — не щось довести, лише — показати. А підход до того завдання — не підход спостережника, лише глядача, піду тут шляхами небіжчика, що говорив про себе:

— „я завжди мав нахил дивитись на життя, як на виставу... я ніколи не був спостережником в справжньому значінні цього слова, бо для цього треба мати свою систему, а в мене ніякої такої системи немає. Спостережник керує над своєю думкою, глядач віддається владі своїх очей. Я народився глядачем“... („Книга мого друга“).

Отже й у мене — „ніякої такої системи“ не буде.

Мало того, — мій виклад не претендує бути послідовним вичерпуючим справозданням уважного глядача, він буде імпресіоністичним, навіть розхристаним.

Переплутаю кінці з початками.

Зберу в калейдоскопічну рурку блискучі камінці яскравих, витончених думок А. Франса і преподнесу калейдоскоп до очей читачів...

Знаю всі хитби такого викладу, але — казав Франс, — „природі людини властиво — міркувати розумно, а чинити недоречно“... („Книга мого друга“).

Підлягаю властивостям природи людської.

Коли-ж закинуть мені розтягнутість викладу, приймаю, як заслужені докори і прошу вибачити: на жаль, не було часу бути коротким ¹⁾...

До того-ж я не професор, аби з двох книжок робити третю (Ницше), до того-ж не можу писати: „Іван Іванович сидів кінець стола“, не можу писати: — „Чуден Днепр при тихой погоде“: — „іронія з'їдає слова“... Тож — ні за брак „системи“, ні за розхристаність, або розтягнутість викладу власне й не потрібую просити вибачення...

Почнемо з кінця, бо тут матимемо прикладання франсовської іронії, хоч і без виявлення її первісних джерел — до сучасної актуальної теми.

— „Європейські держави, — говорив якимсь Франс на соціалістичному мітичгу, — звикли підчас порушення порядку в великій китайській імперії посилати туди, кожна від себе, або спільно, війська, що заводять знов порядок крадіжками, насильством, грабунками, вбивствами та підпалами, й поновлюють спокій в країні рушницями та гарматами.

Неозброєні китайці не захищаються, або захищаються погано. Їх нищать з приємною легкістю. Вони ввічливі та церемонні. Але їм дорікають за те, що вони не мають особливих симпатій до європейців. Наші претензії відносно цього дуже нагадують претензії пана

¹⁾ Працю написано для зачитання на урочистому зібранні історично-літературного т-ва при ВУАН, присвяченому А. Франкові з приводу його смерті в жовтні, 1924 р.

Дюшайу до свого горили, якого він вперше привіз до Європи. Дюшайу застрелив в лісі горилу-маті. Конаючи, вона пригорнула до себе дитину. Дюшайу видер дитину й потяг її через Африку, аби продати в Європі. Але молода зв'рина поводитися так, що він мав підстави бути дуже незадоволеним. Вона була дуже дика. Вона волила не їсти, ніж мати товариство з людиною і здохла з голоду. — „Я не мав змоги, — писав Дюшайу, — перемогти її погану вдачу“. Ми нарікаємо на китайців зовсім так, як Дюшайу нарікав на свого горилу“.

Кажучи про жовту небезпеку, що загрожує Європі, Франс доводив, що вона не може порівнюватись до білої небезпеки, що загрожує Азії. „Жовті не посилали своїх місіонерів до Парижу, Лондону, Петербургу. Не висаджувався також у Франції жовтий експедиційний корпус і не вимагав собі смуги землі, в межах якої жовті не зобов'язані-б були жадною покорою державі або законам, але завели-б суд мандаринів... Адмірал Того не бомбардував з кораблів Бреста, аби тим викликати торгівлю Япсії з Францією... Він не підпалював Версалу во ім'я вищої цивілізації. Він не повіз із Лувра картин і фарфору з Єлісейського дворця. Всіма визнано, що жовті не досить розвинені, аби вірно наслідувати в цьому білим. Рахують навіть сумнівним, аби вони були здатні кслись підвестись до такого рівня моральної культури. Як це могли-б у них бути наші чесноти! Адже-ж вони не християни!“

Такі „християни“ на Далекому Сході. А у себе? Франс дає відповідь:

— „Рівність перед законом визначає рівність перед законами, що багаті утворили для вбогих і мужчини для женщин“...

І пояснює:

— „Закон в своїй величній рівності однаково забороняє і багатим, і бідним спати під мостами, жебрачити по вулицях і вкрати кусень хліба“...

Витончена гальська іронія, в якій чується Вольтер і Ренан, б'є тут дальш усіх історично відомих державних форм...

А Франс дає педагогові ще і вказівку на кращу школу для пізнання механізму соціальних відносин:

— „Нема нічого кращого вулиці для дитини, щоб вона зрозуміла механізм соціальних відносин“...

Досить одного вуличного епізоду, аби вищенаведене загальне судження заграло всіма фарбами художньої правди й іронія загальної формули розкрилася в конкретних подіях життєвої щоденщини, піднесених в яскравій художній формі...

Старий Кренкебиль торгує на вулицях городиною. Ось він зупинився зі своїм возиком проти крамнички на розі дуже людних вулиць. Він чекає грошей за продану моркву. Городовик наказує йому не спинятись і не дочувши, що старий промимрив: „я чекаю грошей“, вдруге проказує свій наказ, а скоро й у третє. Розлютований його „опіром владі“ городовик арештовує старого й оскаржує перед суддею, ніби він вилаяв поліцію, розповсюдженою у французького простолюду, лайкою, хоча старий і не думав лаятись. Суддя більш в.ри дає свідоцтву городовика, ніж брехні б дака і присуджує останнього до двох тижнів арешту й 50 франків штрафу...

Коли Кренкебіль вийшов з тюрми, його покупці вже почали купувати в інших і не хочуть знати його, що сидів у тюрмі. Його чекають злидні. І ось, нарешті, щоб мати хоч якийсь притулок, у нього залишається один засіб — підійти до якогось городовика й кинути йому в обличчя ту саму лайку, якої не казавши він допіру так несправедливо був покараний. Але городовик стоїть під дощем, притулившись до лихтарного стовпа, не звертає жадної уваги на образи й не рушається з місця...

Художня іронія Франса і в цьому зворушливому малюнку знов-таки б'є дальш усіх історично відомих форм державного життя...

Але іронія за Франсом єсть одним з необхідних елементів мудрости: іронія і жаль, милосердя... В романі „Червона лілея“ Поль Ванс, в якому Франс змалював себе (його улюблений прийом в багатьох творах), говорить: „Мудрим був той, хто написав: „дозвольте дати людям за свідків і суддів іронію й милосердя“... Йому відповідають:

— „Але, пане Вансе, адже-ж Ви сами це написали“...

Франс, дійсно, писав це й писав не раз, як і взагалі любив повторювати безліч разів свої улюблені думки. І був того цілком свідомий. Один приятель Франса, розглядаючи його бібліотеку, здивувався, що у нього нема сучасних книг і спитав, чи він не цікавиться з ними познайомитись...

— „З моїма сучасниками! Ні. Все що могли-б мені розповісти, я й сам знаю не гірше за них. Я більш навчуся від Петронія, ніж від Мендеса“.

А коли приятель здивувався, що Франс не має навіть своїх книжок, той відповів:

— „Мені було-б нестерпно мати в хаті свої книжки. Що мені з ними робити?“

— „Уникати повторень“.

— „Тому-то, мабуть, я постійно й повторююсь“ — іронічно відповів Франс.

Дозволяючи собі маленьке збочення від теми, зазначимо надзвичайний характер освіти Франса. В ґрунті її — античний світ — Греція й Рим, а також латинська та італійська література середньовіччя. Він признавався:

— „У мене шалена любов до заняття латинню. Без цього загине краса французького генія. Ми — латиняни. Молоко вовчиці — краща частина нашої крові“.

До речі, Франс був пристрасним оборонцем шкільного класицизму, а з його творів в дальшому нам ще доведеться подавати такі цитати, за які сучасне неуцтво повинно-б облаяти його „скверним“ словом „неокласик“.

Дозволю собі, одначе, думати, що в означеному нахилі розумових інтересів Франса, він менше, мабуть, одходив од Маркса, ніж сучасне неуцтво. Адже-ж і Маркс був таки не чужий „неокласиці“: це-ж він сказав: „лише ідіот не розуміє значіння античної культури для пролетаріату“... Отже, тим сучасним „марксистам“, що мало

ознайомлені з Марксом (а багато розвелось таких), слід-би уважніш почитати вчителя, а коли це діло не по розуму, або часу не вистачає, то хоч бути обережнішими в деяких своїх твердженнях, аби не за-служити титула „ідіота“ за Марксом. Що-ж до Маркса, то він, на-вчаючи, що „пролетаріат в своїй визвольній боротьбі загубить лише ланцюги, а придбає ввесь світ“, так сказав-би і про нерозуміючих значіння будь-якої культури. Пролетаріатові належить ввесь світ і лише нерозум одважується чинити замах на велику спадщину ми-нулого, щербити її...

Франс каже:

— „Не будемо губити жадного зернятка минулого. Адже-ж лише з минулого будується майбутнє“ ... („Книга мого друга“).

Але вертаємось до теми — до іронії Франса. З'являючись в очах письменника елементом мудрости, вона тісним звязком сполучена з другим її елементом — з жалем, співчуттям, а обидва вони — похідні з його скепсису, з цього джерела випливають. Вже на схилі літ Франс признавався.

— „Я ще дитиною перейнявся свідомістю бистроплинності та нікчемности всього земного. Я догадався, що ми, смертні, лише змінні образи у всесвітній ілюзії, і я вже тоді мав нахил до суму, м'якості і співчуття“... („Книга мого друга“).

Це зобов'язує нас трохи зупинитися на шляхах Франсовського скепсису.

Чи можливі вірні виображення подій минулого? як змальову-ються історичні події? чи можлива взагалі наукова історія? (на-решті, — що таке історична дійсність, чим вона визначається, як утворюється? Франс відповідає: — в змалюванні подій минулого істо-рики керуються уявами пізнішого, часто свого часу; неможливо від-творити минуле, бо неможливо й прочитати все, що потрібно. Дій-сності не розрізнити від вигадки, на все кладе свої нестерпні тіні вигадане, що й приймається за дійсність...

Але ці скептичні висновки подає Франс не як загальні сухі твердження, добути аналітичним дослідженням, — він змальовує їх в яскравих художніх образах, в бризках іскрометної іронії, в безодні скепсису, спадкоємець Вольтера й Ренана, озброєний вищими яко-стями гальського генія, випеченого на молоці римської вовчиці... Спадкоємець Вольтера й Ренана — це правда, але не вся правда, бо Франс — це й сучасник великих умів ХІХ — ХХ віків...

В „Прокураторі Юдеї“ — „Людій Елій Ламія з вельможної родини в Італії“ „на шістдесят другім році вирушив на води в Байї; бо докучали йому ревматичні болі“... Колись, на провесні життя, Ламія вчився філософії в атенських школах, а повернувшись до Риму, „оселився в своїм домі на Есквілінському горбі, де в товаристві моло-дих вітрогонів віддався непутящим вітхам.“

Та врешті обвинувачено його в недозволених зносинах з Лепі-дою, жінкою консула Сульпіція Квіріна, й заслано на вигнання імпе-ратором Тиберієм... „За 18 літ вигнання він об'їздив Сирію, Пале-стину, Кападокію, Вірменію, жив довго в Антіохії і Єрусалимі? В Єрусалимі не раз його сердешно шановано, як гостя, в домі про-куратора Юдеї Понтія Пілата... „Коли вмер Тиберій і на троні сів

Кай, Ляміі, нарешті, було дозволено повернутися до столиці... „Нешастя умудрили його. Він уникав зносин з веселими жінками, не шукав ніяких посад, цурався пошани й жив самотно на Есквіліні. Записував усе, що бачив цікавого в своїх далеких мандрівках; і так минулі злигодні стали для нього, як казав сам, осолодую тиші, що настала тепер. Серед цієї спокійної роботи й уважного думання над книжками Епікура, з тихим здивуванням і сумом помітив він наближення старости... І ось через сорок літ після того, як гостював Ламія у прокуратора Юдеї, „ревматичні болі“ приводять його в Байї... Тут одного разу перед вечором, почувши налив сил, задумав зійти на узгір'я, що дивились в води оповиті, як вакханки виноградною лозою... Прогулюючись, сів коло дороги, дістав із згортки тоги звиток, що містив у собі „Розправу про природу“, простягнувся на землі і став читати. Коли повз нього підіймаються вгору невольники з ношами. „Ноші були відкриті, й Ламія побачив величного, міцно збудованого старця, який лежав на подушках; очі його дивились похмуро й гордо. Його орлиний ніс звис над губами, стиснутими довгим підборіддям і міцними щелепами. Обличчя його одразу видалося Ляміі щось по знаку“: — в старці він пізнав колишнього „прокуратора Юдеї“.

І ось вони ведуть розмову про дні минулі, якої, на жаль, неможливо переказати отут в усій її витонченій художній тонкості. Підкреслю лише, що Ламія, який недаром вчився грецької філософії і студював Епікура, в цій розмові висловлює часом такі близькі Франсу погляди, — улюблений прийом письменника, — наприклад, висловлюючись:

— „Це велике питання, чи треба робити людям добро проти їх волі?“ або захищаючи євреїв проти нападків Пілата во ім'я того, що „в усіх треба добирати міри й справедливості“. Та хоч він, „яко сторонній чоловік“ помітив у єврейського народу такі прикмети, яких не помічав прокуратор, і визнає, що „такими людьми не можна погороджувати“, але признається: „євреї і в мені ніколи не збуджували симпатії“. За те, — також признається Ламія — „єврейки — ті подобались мені“ і красномовно сповідається в своєму тодішньому захопленню єврейками:

— „Я був тоді молодий, і сирійські жінчини дуже хвилювали мої почуття. Їх червоні губи, блискучі, з поволокою очі, їх погляди, повні пестоців, палили мене. Набілені й розмальовані, повні запаху нарду і мірри, ніжні від запашних натирань, — тіла їх дають солодку втіху“...

Понтій обурюється з досадою, нездержливістю приятеля, декламує про святість шлюбу, що служить опорою Риму. Він визнає, що Ламія „занадто вже віддавався Венері міських вертепів“ і „особливо осуджує“ його за те, що він „не взяв собі законної жінки й не дав республіці дітей, як це повинен зробити кожний добрий горожанин“. Але бувший вигнанець Тиберія байдужий до осуду старого урядовця. Вихиливши чашу фалернського вина, він усміхався образам минулого.

— „З якою розкішшю танцюють ці жінчини! Я знав в Єрусалимі єврейку: в темнім вертепі, при світлі маленького закоптілого каганця, на вбогім килимі танцювала вона, піднявши вгору руки,

щоб брязкотіти кимвалом. Гнучка, з головою відхиленою, наче під тягарем чудових рудих кіс, з поглядом повним пристрасти, тоненька — вся вогонь і млюсть... Я слідував за нею всюди, змішувався з грубою юрбою салдатів, штукарів, лихварів, серед яких вона жила. І одного гарного дня вона зникла, і з того часу я більше не бачив її... Кілька місяців потім, як я її зпустив з ока, я випадково дізнався, що вона прилучилася до групи мужчин і жінок, що ходили за молодим чудотворцем з Галилеї. Його ім'я було Ісус; він був родом з Назарету й був розп'ятий, не знаю за яку вину. Пригадуєш ти цього чоловіка, Понтіє?

Понтій Пілат зсунув брови й підніс руку до чола, наче шукаючи в своїй пам'яті. Потім, по хвили мовчання, вимовив стиха:

— „Ісус? Ісус із Назарету? Ні, не пригадую“.

Прокуратор Юдеї забув Ісуса, бо епізод з ним був занадто буденним в його адміністративній практиці, Лямії він втямки вбився лише в зв'язку зі згадками про єврейку, що так захоплювала своїм танцем...

На тему питання про можливість повно знати минуле, аби керуватись ним і не робити помилок, саму можливість все необхідне прочитати Франс розповідає перську казочку про принца Земира, що, ставши на царство, скликав учених і сказав їм:

— „Мій вчитель наставив мене, що королі, аби уникнути помилок, мусять знати історію народів. Отже напишіть для мене всесвітню історію. Та подбайте, аби була повною“.

Через 20 років вчені з'явилися до короля в супроводі валки з 12 верблюдів, кожний з яких віз 500 томів.

Секретар академії виголосив промову й передав королеві 6.000 томів. Король був дуже зайнятий державними справами.

— Я вже досяг, — сказав він, — середини життя, й коли я проживу навіть до глибокої старости, я не встигну перечитати такої довгої історії... Скоротіть її!..

Ще 20 років працювали вчені й потім уже на трьох верблюдах привезли 1.500 томів.

— Ось наша праця — сказали вони, — сподіваємось, ми не проминули нічого важливого.

— Можливо, але я вже старий. Скоротіть історію, але поспішайте!

Через десять літ вчені привезли королеві на одному верблюді 500 томів. Тепер історія була дуже стисла...

— Так, — сказав король, — але життя моє кінчається. Ще скоротіть!

Через п'ять літ з'явився секретар на милицях з осликом на повіді і привіз один грубий том.

— Поспішай, — сказав офіцер, — король на божій дорозі...

— Мені доведеться вмерти, — промовив король, — не відібравши відомостей з історії людей.

— Ні, — відповів старий вчений, — я вам викладу її в трьох словах: народжувались, мучились, помирали.

Наукова історія? Згадайте знамениті гіпотези про Синю Бороду (сім жінок Синьої Бороди).

„Одна з шкіл порівнюючої мітології запевняла, наприклад, що в цьому „жентильомі“ треба бачити уособлення сонця, в його сьомі

жінках — зорь, а в двох його шваграх — присмерок, ранкових і вечірніх, тотожних Діоскурам, що увільняють Олену, вкрадену Тезеем. Тим, хто спокусився-б таким тлумаченням, нагадаємо, що року 1817-го вчений бібліотекар з Ажену, Жан-Батіст-П'єр, дуже правдоподібно доводив, що Наполеон ніколи не жив на світі, й що вся історія цього неймовірно великого завойовника не щось інше, як лише сонячний міт. Але-ж будь як дотепні не були б подібні докази, не можна сумніватися, що Наполеон і Синя Борода таки справді існували“ ...

„Друга гіпотеза ототожнює Синю Бороду з маршалом де'Ре, що його було покарано на смерть з присуду суду на нантському мосту 26-го жовтня року 1440. Але в житті того маршала нема нічого подібного до того, що ми знаходимо в житті Синьої Бороди. Цього-ж досить, щоб не змішувати їх і не робити з одного і другого одну особу“ ...

І так далі... Чи єсть же-можливості реабілітувати історичну правду? Не треба собі робити ілюзій що до успіху такого наміру. Така спроба призначена до замовчання й забуття: — „чого може досягти холодна й гола правда проти блискучих оман брехні?“

На жаль, тут не можна докладно спинитись на шедеврї мистецтва Франса „Пютуа“, в якому змальовано, як самий, так мовити, механізм мітотворчості, й художньо показано, як тіні „Пютуа“ лягають на всі прояви життя людського.

Спинюся лише на деяких деталях, характерних для освітлення моєї теми:

Пютуа, як відомо, був тим славний, що його знали, він був близький тим, хто його знав, і проте... не існував зовсім, або як пояснює пан Бержере, — „у нього було своєрідне існування“...

— „Ви хочете сказати виображене існування“ — зауважують Бержере, на що він відповідає такою тирадою:

— „Хіба виображене існування — цінно? І хіба мітичні особи не здатні були впливати на людей? Вдумайтесь в мітологію, і ви помітите, що зовсім нереальні, а виображені істоти найбільш глибоко й довго впливають на душі. Всюди й завжди істоти, що були не більш реальні, як Пютуа, давали народам ненависть і любов, жак і надію, пі бивали їх на злочини, вимагали жертв, установляли звичаї та закони“... І як висновок з цього пан Бержере — Анатоль Франс тож — філософствує:

— Пютуа був. Я можу це твердити. Він був. Вдумайтесь і ви переконаєтесь, що „існувати“ не посідає в собі змісту, а означає зв'язок прикмети з предметом, виражає взаємини“... Для дальшого прощу цей висновок пам'ятати.

Лише мимохідь прикладається іронія образу Пютуа до осудів, прийнятих всім світом і освячених історією, але це дає привід дочці пана Бержере пригадати його колишню думку про „несправедливі присуди історії“:

— „Пані Ролан була наївна, коли покликалася до безстороннього потомства, не помічаючи, що як її земляки були злими мавпами, то і їх нащадки будуть лихими мавпами“, а п. Бержере, що не був ворогом відступів та збочень, знов філософствує:

— „Якби всі несправедливості поправлялися на цім світі, не треба було-б вигадувати для цього іншого“, і ставить цілу низку чисто

Франсовських питань: — „як хочете ви, щоб потомство справедливо судило всіх мертвих? Як можна розпитати їх в темряві, куди вони відходять? В хвили, коли можна-б було бути справедливим до них, їх забувають. Та й чи можна взагалі коли-небудь бути справедливим? І що таке та справедливість?“

Щоб закінчити з Пютуа — ще одна рисочка: Бержере пригадує відношення до Пютуа свого батька: „в його очах Пютуа мав емблематичний та філософський характер. Він дуже жалів людей (риса за рисою батько Бержере утворюється, по образу й подобию самого Франса). Він не вважав їх за надто розумних: їх помилки, коли вони не були дуже тяжкі, тишили його й примушували сміятися. Віра в Пютуа цікавила його, як взірць людських вірувань взагалі (кожне слово тут і далі треба підкреслити!). Повний іронії і насмішкуватий, він говорив про Пютуа, яко про живу істоту. Він вносив до цього так багато упертості та ідзначав обставини з такою точністю, що мати дуже дивувалася й казала йому простолишно:

— „Можна подумати, що ти говориш серйозно, мій друже; ти-ж навіть добре знаєш“...

Він відмовляв поважно:

— „Весь Сент-Омер вірить в існування Пютуа. Чи був-би я добрим громадянином, якби заперечив цьому? Треба добре поміркувати перше, ніж знищити предмет загальної віри“.

І вустами Бержере Франс робить оцінку такого відношення:

— „Тільки безумовно ч-сна душа має таку сумлінність. Батько силкувався погодити своє власне почуття з почуттям громадським, віруючи як і решта мешканців міста, в існування Пютуа але не припускаючи його участі в крадіжці динь і зведенню куховарок. Словом, він визнавав свою віру в існування Пютуа, щоби бути добрим громадянином; але він обходився без нього при поясненню міських подій. Таким чином, як у цім, так і в багатьох інших випадках, він лишався благородною й розумною людиною“.

Підійшовши до питання про ту величезну тінь Пютуа, що лежить на релігійних уявах людства, не можу не згадати образа собаки Рике, в якому подав Франс таку блискучу та тонку пародію на релігійність людини. Вважаю, що образ Рике загальновідомий і обмежусь лише молитвою його:

„О, мій пане Бержере, ти бог яловичних кісток, молюся тобі, най будеш вславлений, коли всияєш страх, най будеш вславлений, коли буваєш ласкавим! Повзаю коло ніг твоїх, лижу твої руки. Ти величний і незмірно прекрасний, коли сидиши коло накритого столу ковтаєш стільки м'яса! Величний і незмірно прекрасний, коли дерев'яною цурочкою, як чарівник, добуваєш огню і ніч повертаєш на день! Збережи мене в домі своїм і не пусти до себе іншої собаки!“

Наївність собаки прикриває іронію (улюблений прийом Франса) і зміцняє її. І ми вже маєм досить матер'ялу, аби зазначити властивість Франсовської іронії, спостережену ще Брандесом: іронія Франса, просвічує через простодушність того чи іншого з його персонажів...

Франсовська іронія постійно має два засоби: по-перше, він перевтілюється, засвоює точку погляду противну власній, але при

тому його власна думка завжди зрозуміла, і по-друге, іронія у нього зміцнюється тонким прикриттям її. Майстерність цього прикриття ми тільки що бачили на прикладі собаки Рике. Згадаємо ще, як в „Istoire contemporaine“ він нищить сучасних націоналістів, цитуючи рукопис про Трублїонів, націоналістів XVI віку.

Вже цілком серйозно через голову собаки Рике Франс звертається до всього забобонного людства:

— „І ти, бідна, маленька чорна істота, така слаба, не дивлячись на свої гострі зуби та глибоку пастку, і ти шануєш зовнішню величність та стару релігію несправедливості. Й ти підлягаєш брехні. І у тебе єсть расова ненависть“...

Не продовжую, бо такі шедеври мусять бути загальновідомими...

Збочую від теми, але не можу не спинитись мимохідь на тому гаслі, яке кинув Франс, як найпевніший засіб в боротьбі з забобонами колективного Рике... Кажу про останню сторінку „Повстання анголів“...

Великий архангол зрікається „боротьби з небом“:

— „Досить з нас, що ми маємо силу його завоювати. Війна родить війну, а перемога — поразку.

Переможений Бог стане Сатаною, а Сатана переможець Богом. Хай-же доля порятує мене від такого лютого лиха!... Ми вже тим нищимо Ялдафаоба, нашого тирана, що маємо силу знищити в собі темноту й жах“.

Сатана пригадує свою поразку „перед народженням світу“ і каже: — „нас перемогли тоді, бо ми не тямали, що перемога — то Розум і що саме, в собі самих, нам слід заатакувати і знищити Ялдафаоба“...

Але „Повстання анголів“ з'явилося вже до певної міри свідоцтвом перемоги митця й філософа над своїм скепсисом, певним виходом на шляхи віри й тому до нього ми ще повернемося далі: А поки-що декілька слів про скепсис Франса, власне зразок його безпорадного — *ignorabimus*:

— „Велике глузування — в „пізнай самого себе“ грецької філософії. Ми ніколи не пізнаємо ані себе, ані інших. В цьому вся справа. Створити світ менш неможливо, ніж зрозуміти його. Гегель догадувався про це. Може бути, що розум нам допоможе колись створити світ. Зрозуміти цей світ — ніколи! Тому направляти розум на відшукання — визначає робити з нього, во істину, несправедливе вживання. Ще менш може надаватись він нам для справедливої оцінки людей та діл їхніх. Правда, його прикладають до ігор, більш складних, ніж гра в шахи, що носять назву метафізики, етики, естетики. Але більш він придається і справляє більш втіхи, схоплюючи всюди — там і тут яскравий блиск річей і даючи насолоду ними, не знижуючи й не псуєючи її духом системи та манією критики“... (Сад Епікура).

Але *tonus* епікурейського світовідчуття, *tonus* епікурейського споглядання на вірець Лямїї з „Прокуратора Юдеї“ не міг надовго опанувати Франсом, бо „повний іронії і насмішкуватий“, він ще, як батько — Бержере з „Пютуа“ й — „дуже жалів людей“, бо з його ранішньої догадки, що „ми, смертні, лише змінні образи у всесвітній

ілюзії“, впливав у нього „нахил до суму, м'якості й співчуття“. А разом з тим його скепсис поволі з'їдав сам себе. Від скепсису до всього, в тому числі й до власного скепсису, шляхом діалектичного заперечення, вийшов Франс на шляхи віри й актуальність поставив на місце споглядання. Свою нову віру, зогріту м'якістю й світлим гуманізмом, отим „жалем“ до людей, Франс між иншим втілює в образ садівника Нектарія („Повстання анголів“) з його антихристиянською філософією історії та чеканням „того, ще далекого дня, коли прийде великий Діонис з своїми фавнами і вакханками, навчить знову шанувати радість і красу, і знову запанує на землі золотий вік“... Правда, й ця віра Нектарія-Франса має характерний іронічно-скептичний рефрен: — „хто знає, чи прийме тільки участь в останньому тріумфі Діониса задурене й виснажене людське плем'я і... чи не доведеться добрим демонам учити мистецтв і втіх расу птахів“... Але-ж на нові шляхи віри Франс вийшов, не позбувшись гостроти своєї іскрометної іронії і безодньої глибини скепсису. Тому й треба бути занадто примітивним, щоб не бачити й не розуміти всієї складності Франсовської „осанни“ і в багатьох його „так“ не відчуті гримаси іроніста й скептика, який разом з іронією і скепсисом має ще й великий жаль до людей... „Великий жаль до людей“ був у Франса *prima movens* при утворенні його віри, але елементом її не став дух будь-якої „системи“, він знайшов її в завершенні ідей батька — Бержера про Пютуа. Коли той твердив, — я просив пам'ятати його твердження, — „існувати“ не посідає в собі змісту, а означає зв'язок прикмети з предметом, виражає взаємини“, — Франс продовжує: „все, що створено уявою, дійсно, та навіть лише воно одно й дійсно“ („Книга мого друга“), та не був-би він Франсом, коли-б він і цього твердження не оздобив іронією:

— „Коли-б якийсь чернець сказав мені: „я бачив нечистого з хвостом та рогами“, я відповів-би йому: „Отець мій, припустивши, що може бути, нечистий не існує, ви утворили його. Тепер він існує напевно. Стережіться його!“

Уява, ілюзія, поезія, святе шаленство — ось елементи Франсовської віри. Він не боїться недоладностей, він захищає їх:

— „Знайте, що недоладні речі — єдині приємні речі, єдино прекрасні; лише вони приносять в життя красу та не дають нам вмерти від нудоти.

Розумна поема, картина, або стаття примусили-б позіхати всіх людей, не виключаючи й розумних“...

— „В житті гарні лише пристрасті, вони-ж недоладні. Сама прекрасна пристрасть і одночасно сама недоладна — це любов. Нещасливий той, хто хоч скільки небудь не схожий з Дон-Кіхотом і ніколи не приймав вітряків за велетнів. Великодушний Дон-Кіхот сам був чарівником. Він прирівнював природу до своєї душі. Його не було обдурено. Обдурено того, хто не бачить в житті нічого великого, нічого прекрасного.“

Із всім блиском іронії виступає Франс проти течії, що вже 20 років існує у Франції, — „та напевно й по всьому світі“ — сумно додає він, — течії, що рекомендує давати дітям лише наукові книжки, „аби не збентежити дитячих душ подією“.

— „Ілюстровані каталоги книжок, що призначено для дарунків дітям, спокушають око крабами, павуками, замотками гусельниць та фізичними приладдями.

Після цього може відхотітись бути дитиною... Нема більш ані прекрасних образів, ані шляхетної думки, ані мистецтва, смаку, нічого людського, лише хемічні реакції та фізіологічні стани.

Вчора мені показали „Азбуку чудес промисловости“.

Через 10 років ми всі станемо монтерами.

П. Луи Фиге, людина взагалі добра, губить увесь свій звичайний спокій від одної думки про те, що французькі дівчатки та хлопчики ще мають діло зі „шкурою осла“. Він написав спеціальну передмову, аби переконати батьків не давати дітям читати казок Перо, а замість їх дати твори доктора Людовика Фікуса, його друга.

— Покиньте, будь ласка, цю книгу, Жанно, залишіть „Синю Птицю“, що Вам так подобається і примушує Вас обливатись слізьми, поспішайте пізнати ділання етеру. Адже-ж соромно! Вам сім літ, а Ви ще не маєте своєї думки про занечуючі властивості недокису азоту.

Фиге винайшов, що фей утворено уявою. Тому він не може дозволити, аби дітям про їх розповідали. Він розповідає їм про гуано, що в ньому нема нічого від уяви... Так, так, докторе, феї існують іменно тому, що їх вигадали. Вони живуть в наївній і свіжій фантазії, природно скерованій до вічно молодой поезії народньої творчости. Малесенька книжечка, що викличе в дитині поетичні образи та гарні почуття, одним словом така, що схвилює душу, варта багато більшого, ніж усі ваші грубі книжки, що в них напхато знаннів з механіки.

І маленьким, і дорослим дітям потрібні казки, гарні казки, прозові та віршовані, що примушують плакати, сміятись і потопати в чарівному світі мрій... („Книга мого друга“).

Великий іроніст і скептик на шляху шукання „віри“ не знайшов ніякої „системи“, але перетворився в „останнього романтика“, звичайно розуміючи „романтизм“ умовно — *cum grano salis*, — став панегіристом ілюзії, оборонцем казки... І в тому може верхів'я його скепсису...

Я дозволив собі такі довгі цитати, бо, як нічого не зрозуміти в „осанні“ Франса, в усіх його „так“, без ниток, що йдуть від його іронії і скепсису, та „великого жалю до людей“, що впливав з його скепсиса, так само для того розуміння потрібні й ці нитки, що ведуть до його „романтизму“, виточеного бруском іронії і скептицизму... І ще одна ниточка, яку вже може деkim і намацано в тому панегіриці чарівнику Дон-Кіхотові, що наведено вище. Тому коротко й без коментаріїв...

„Що до мене, то лише я вивчився читати, як взявся за шляхетну книгу Сервантеса, і я її так полюбив, так відчув, що іменно їй в значній мірі завдячую бадьорістю духа, яку зберіг досі“...

Але й Дон-Кіхотова завзятість Франса зрозуміла лише, коли не забути рефрена:

— „Залежно від часу, місця й особистости люди різно розуміють героїзм. Це не важливо; важливіше в жертві—це сама жертва.

І навіть, коли об'єкт, для якого жертва приноситься, — ілюзія, сама жертва лишається дійсністю. І ця реальність — найбільш блискуча ozdoba, що нею людина може прикрити свої моральні злидні“... („Книга мого друга“).

Дорогоцінна ниточка для зрозуміння „осанни“ великого іроніста й скептика!

Тільки сліпі, — з тих сліпих, про яких сказано, — „самі безнадійні сліпі ті, що не хочуть бути зрячими“, не бачуть і не розуміють, оскільки „осанна“ Франса явище складне, не бачуть і не розуміють, що і в ній зберіг Франс усю свою іронію, ввесь свій скепсис, з Дон-Кіхотовською бадьорістю духа виступаючи лицарем „великого жалю до людини“...

Звичайно літературну кар'єру Франса поділяють на дві половини, навіть Брандес каже, що можна говорити „про двох Франсів“. Але, виключаючи хіба роки „парнаства“, — хоч, коли студіювати стиль Франса, його загальну літературну маніру, треба, мабуть, прийти до висновку, що й від років „парнаства“ децю зберіг письменник, — але коли подивитись на літературну кар'єру Франса з точки погляду розвитку його іронії і скепсису, зникають два Франса, єсть лише один Франс. Звичайно, велика різниця між скептичним епікурейським спогляданням і лицарством „великого жалю до людей“, я й не маю ніякого нахилу зменшувати й щербити величезне практично-громадське значіння цієї різниці. Але, намагаючись побачити справжні риси справжнього обличчя великого лицаря й воїтника за крапці ідеали людства, я відзначаю в них іздавна знайомі зморшки іронії і скепсиса... Великий борець до останнього живився таки плодами, що зірвав колись в „Саду Епікура“. Це помітно, мабуть, і тим, що не дуже бажають бути зрячими, — скажемо в романі „Боги прагнуть“, а цього роману ніяк не відняти від Франса доби останньої. Та без особливої проникливості лише при достатній увазі це незаперечно й для читача „бесід Анатолія Франса“, що записав Поль Гзель, де подано знов таки образ мудреця доби останньої... І скрізь знаходимо у Франса — в його іронії і скепсисі те, що Брандес називав „важким тягарем трьох культур“. Стара міцна єврейська кров, молоко римської вовчиці та гальський геній — ось коріння тієї складної культури, в якій великий decadence утоми, властивий кожній високо розвиненій культурі, так химерно сплітаючись з Дон-Кіхотовським завзяттям, як свідоцтвом ще свіжих, невичерпаних сил, — виплекали таку барвисту, з таким гострим ароматом квітку, як іронія і скепсис Франса...

Сучасний попит на примітивізм не сприяє всебічному розумінню Франсової спадщини. І ми бачимо, як на ню вже лягають тіні Пютуа. Спроби реабілітації, мабуть, не тільки безнадійні, бо призначені „до замовчання й забуття“: — „що може вчинити холодна й гола правда проти блискучих оман брехні?“ — вони, ці спроби, мабуть, і не вчасні, ворожі тим потребам часу, що з'являються джерелом мітотворчості. А коли, як вчив Франс, — „все, що створено уявою, дійсно“, — дійсною і в кожному разі актуальною зараз з'являється спадщина Франса не історично-вірного, а примітивізованого Франса-Пютуа. І може до певної міри лише даниною властивості людської природи — „мірку-

вати розумно, діяти-ж не доладно“ з'являються зараз усі спроби очистити дійсне обличчя Франса від рис легендарного Пютуа... Та хоча Франс і добачав наївність в сподіванню, що нащадки мавп не залишаться мавпами, можна бути певним, що з пелюшок сучасного примітивізму виросте людство до здібності прийняти й володіти всім багатством культури в усій його складності. Тоді, як темрява перед лицем сонця, зникнуть тіні Пютуа і *εἴηστα εἰς αἶν*, скарбом на віки буде визнано барвисту, з таким гострим ароматом квітку, яка розквітла на великому культурному переломі обітницею-сліпучою краси і правди майбутнього, що плекались і зростали із зерняток минулого...

На цьому дозвольте скінчити, бо вже нудить мене від гарних слів, що пробують у млостях. Не можу писати: „Чуден Дніпр при тихій погоді“!...

Іронія з'їдає слова

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

РОЗВИТОК ТОВАРООБІГУ Й НОВА ТОРГОВЕЛЬНА ПРАКТИКА

I

Нова економічна політика, поставивши за завдання перейти від розподілу продукції усієї нашої промисловості виключно в плановому і твердо організованому порядку до збуту її на основах вільно купувати й продавати, висунула, природно і цілу низку питань товарообігового розвитку в умовах радянської дійсності. А дійсність ця вимагала: перш за все, забезпечити за державним капіталом участь у товарообігові, максимальний вплив на хід розвитку цього товарообігу й разом із цим, щоб провести в життя цей надто важливий для радянської держави принцип, вжити таких практичних заходів, щоб не утворювалося перешкод для не менш важливої, в економіці союзного радянського господарства, справи розвитку внутрішнього товарного обігу.

Отже, завдання перевести принципи нової економічної політики в торговельній галузі, мало явно двоякий характер: з одного боку — неодмінно треба було провадити боротьбу за переважність державного й кооперативного капіталу, а з другого боку — забезпечувати повне обслуговування розвитку товарообігу, допомагати всіма способами його розвитку. Відновити народне господарство в цілому було - б, звичайно, неможливо, не виконавши цього завдання в обох його частинах, бо інакше й виробниче поширення і зміцнення грошової системи, як нормального обмінного засобу, й багато інших економічних заходів не дали - б належного ефекту й народне господарство продовжувало - б залишатись у тому - ж періоді спроб суцільно-планової його організації, від якого на деякий час його повинна була відірвати оголошена 1921 р. нова економічна політика. Відзначимо при цьому, що коли висловлене положення є правильне, щоб оцінити стан і перспективи розвитку нашої промисловості, то на багато разів більш вірно, звичайно, воно є для всього сільського господарства. Проте, саме на відновленні, зміцненні й розвитку нашого сільського господарства ми повинні тепер ґрунтувати всю проблему відновлення народного господарства і його світового значіння.

Ці міркування показують нам усю величезну важливість правильно розв'язати питання розвитку внутрішнього товарообігу на основах нової економічної політики.

У чому - ж полягають труднощі, що їх зустрічається при розв'язанні цих питань. Перш за все, встановимо, що від постановки їх загалом і в цілому не виникає ніяких сумнівів і ніяких суперечок. Постанова XII партійного з'їзду питання торговельної політики по суті більш ясно, більш точно сформулювала, але в основному ніскільки не змінила з цього боку курсу, якого раніш узяла держава. Таке було найширше відношення до цієї постанови: ніяких змін. Проте, ми маємо констатувати, що далеко не все було гаразд що до практичного розв'язання завдання товарообігового розвитку й, що з другої половини минулого року провідні органи іменню в силу цих обставин стали провадити в життя низку заходів, що дістали загальну назву „нової торговельної практики“.

Далі ми детальніше аналізуватимемо питання товарообігового розвитку з методичного боку цієї „нової торговельної практики“. А тепер ми обмежимося лише ґрунтуванням загальних передумов цих метод.

Вся трудність — і саме трудність практичного, а не принципового характеру — в справі товарообігового розвитку полягає в тому, що треба надто вміло обидві частини завдання, що про них ми вже говорили, сполучити. Це — з одного й з другого боку — треба щоденно, щочасно розв'язувати не абстрактно, а практично, на ділі, в реальних умовах дійсності. При цьому, що надто важливо, практичне розв'язання цих питань суттю своєю й формою має бути економічне вирішення, а не адміністративне, бо виконання другої умови — цілком забезпечити обслуговуванням товарообіг — не може бути в цій галузі погоджено з адміністративними заходами. Оцього

правильного погодження двох основних моментів, що становлять загальне завдання на практиці далеко не завжди вдавалося досягти і в цьому полягали всі хибі нашої організаційної і направної роботи в торговельній галузі. Щоб усунути ці хибі, що мали, як це видно із усього попереднього викладу, надто важливе значіння — скеровано було прийоми „нової торговельної практики“. У чому була їх суть і до яких вони привели наслідків — про це ми говоритимемо в дальшому викладі. Але для більшої ясності й повноти ми дозволимо собі почати цей виклад з галузі розвитку і стану торговельної сітки, товарообігу в цілому, характеристики окремих частин нашої торгівлі й капіталу, що вкладено в неї.

У збірнику, якого не що-давно випустив Наркомвнуторг СРСР «Внутрішня торгівля СРСР і її регулювання 1923/24 р. першого кварталу 1924/25 р., вип. I, стор. 20—39 наведено такі зведені дані про торговельну сітку й торговельний обіг СРСР за квартали 1923/24 р. р.

Кількість торговельних підприємств у 72 союзних губернях за ці періоди визначається, за даними патентної статистики, в таких цифрах:

Періоди	Державн. торг.	Коопер. торг.	Приватна торгівля	Разом
Січень - березень 1923 р.	7,752	26,010	370,533	408,328
Квітень - вересень 23 р.	12,743	32,282	462,274	507,249
Жовтень - березень 24 р.	16,315	33,403	353,526	403,234
Квітень - вересень ¹⁾ 24 р.	20,359	59,165	371,545	442,009

Перш, ніж перейти до дальшої аналізи цих цифр, відзначимо ще одну надто важливу обставину: в літні періоди (квітень — вересень) значно збільшується кількість торговельних підприємств за рахунок тимчасової, роздрібної і гуртово-роздрібної торгівлі, що, головню, є в руках приватних осіб. Отже, найправільніше порівнювати цифри, що ми навели, окремо за відповідні півріччя й потім, пересічно за цілі роки. Вживаючи цієї методи ми маємо такі протиставлення, що характеризують динаміку кількісної змінності торговельних підприємств так в цілому, як і в окремих торговельних формах — державній, кооперативній і приватній.

Періоди	Відносна кількість торгов. підпр.			
	Державн.	Кооп.	Приватн.	Разом
Зимове 1922 — 23	100	100	100	100
півріччя 1923 — 24	192	129	95	98
Літнє 1923	100	100	100	100
півріччя 1924	156	158	81	88
Пересічно 1923	100	100	100	100
за рік 1924	149	178	87	93

Отже, ми бачимо, що загалом торговельну сітку, до деякої міри скорочено — пересічно за 1924 рік, порівнюючи з 1923 р. приблизно на 70%. З цим питанням скорочувати торговельну сітку деякі дослідники не погоджувались, але ми вважаємо, що дані, що ми навели за офіційними джерелами та їхня аналіза цілком встановлюють цей факт. Зовсім инше питання чи було це скорочення з погляду нормального товарообігового обслуговування раціональне. Але про це ми говоритимемо далі, а тепер зробимо лише об'єктивні висновки з даних патентної статистики, яку досліджуємо. Висновки ці такі:

Загалом торговельну сітку скорочувалось протягом усього 1924 року, при чому інтенсивніше за літнє півріччя (квітень — вересень), ніж за зимове. Це до деякої міри протирічить звичайному поширенню торговельної сітки й почасти, очевидно,

¹⁾ На 71 губерню

може мати зв'язок з неврожаєм 1924 року. Проте, загальний характер зміни торговельної сітки в рік скорочення залишається безсумнівним і, очевидно, уже незалежний від стану ринків сільсько-господарських товарів. Далі, скорочувалося сітку виключно за рахунок приватної торгівлі й знову таки найінтенсивніше за півріччя квітень-вересень 1924 р. Нарешті, сітка державних торговельних підприємств значно зросла (на 78%), зросла також і кооперативна сітка, хоча, проте, вдвічі менше (49%). При цьому темп зросту для сітки державних підприємств був значно більший за півріччя жовтень-вересень, а для кооперативної — за півріччя квітень-вересень, коли збільшення для тої і другої відносно стали майже рівні (58% і 56%). Із цього характеру зміни торговельної сітки в цілому виникають і даліші зміни питомої ваги кількості окремих форм підприємств у загальній їхній масі.

Періоди	Торг. підприємств. в % до заг. їхн. кільк.			
	Державн.	Коопер.	Приватн.	Разом
Січень-березень 23 р. . .	1,8	6,4	91,8	100
Квітень-вересень 23 р. . .	2,5	6,3	91,2	100
Жовтень-березень 23-24 р.	4,1	8,3	87,6	100
Квітень-вересень 24 р. . .	4,6	11,3	84,1	100

Отже, ми бачимо, що не зважаючи навіть на сезонний характер літніх півріч, коли приватна торгівля значно поширює кількість своїх підприємств питома вага їхня в загальній торговельній сітці все падає, тоді, як для державної і кооперативної торгівлі вона все зростає.

Далі, коли ми характеризуватимемо стан окремих торговельних форм, ми докладніше зупинимось, аналізуючи ці зміни. А поки-що обмежимося таким надто присутнім, до наведених уже висновків, доповненням, надто присутнім, щоб розуміти характер змін, що стали в торговельній сітці. Коли ми протиставлятимемо кількість торговельних підприємств за ті самі періоди тих самих трьох основних торговельних форм, розподіляючи на міські й позаміські підприємства, то побачимо, що відсоток позаміських підприємств відповідно становив:

Періоди	Позаміськ. торг. підпр. із загальн. їхн. кільк.			
	Державн.	Коопер.	Приватн.	Разом
Січень-березень 23 р. . .	14%	63%	24%	26%
Квітень-вересень 23 р. . .	13%	62%	25%	28%
Жовтень-березень 23-24 р.	16%	64%	26%	29%
Квітень-вересень 24 р. . .	12%	61%	24%	27%

Отже, ми можемо сказати, загалом і в цілому відносна кількість позаміських торговельних підприємств, що обслуговують сільську периферію, за винятком окремих моментів, на яких тут докладно зайво буде зупинитись, за всі періоди, що ми досліджуємо, є приблизно стабільний для всіх трьох основних торговельних форм. З цього ми можемо зробити висновок, що зміни торговельної сітки, які ми викрили, мали загальний характер і незалежали від розподілу цієї сітки між містом і селом. Обставина надзвичайно доречна, характеризувати ті явища, які в дальшому підлягали критиці „нової торговельної практики“. До таких явищ, звичайно, належить і те, яке ми можемо відзначити з цифр тільки що наведеної таблиці. Безсумнівно, що, хоч в невеликому ступні, але за півріччя квітень-вересень 1924 року в усіх торговельних формах без винятку зменшено було питому вагу кількості їхніх позаміських підприємств. Дуже сумнівно при цьому, щоб неврожай 1924 р. був виключно причина цього явища, бо зменшення це відбулося не лише порівнюючи з відповідним літнім сезоном попереднього року, але й порівнюючи з півріччям жовтень-березень 1923-24 р.

З матеріалів, цитованого вже збірника Наркомвнуторгу СРСР, можна мати ще й таку характеристику розподілу позаміських підприємств між окремими торговельними формами за ті самі періоди 1923-24 року.

Періоди	Із загальної кількості позаміських торг. підприємств у 0/0 було			
	Державн.	Коопер.	Приватн.	РАЗОМ
Січень-березень 23 р. . .	1,0%	15,3%	83,7%	100%
Квітень-вересень 23 р. . .	1,2%	14,7%	84,1%	100%
Жовтень-березень 23-24 р.	2,3%	18,2%	79,5%	100%
Квітень-вересень 24 р. . .	2,0%	25,1%	72,9%	100%

Проте, цифри цієї таблички, перш ніж ми зробимо з неї висновки, вимагають деяких додаткових пояснень. Перш за все треба взяти на увагу абсолютні зміни торговельної сітки, так у цілому, як у трьох основних, що цікавлять нас, торговельних формах, а потім виправити ту безсумнівну неточність, яку маємо, порівнявши два одніні своїм характером півріччя (зимове — 1923 р. і літнє — 1924 р.). Об'єднуючи з цією метою дані окремих півріч і порівнюючи пересічну кількість торговельних підприємств за 1923 і 1924 роки, ми маємо таку картину еволюції торговельної сітки:

Роки	Пересічно було торговельних підприємств (в тисячах)											
	Міські				Позаміські				Разом			
	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом
1923	8,9	10,8	313,8	335,5	1,3	18,2	104,5	124,0	10,2	29,0	418,3	457,1
1924	15,7	15,9	270,0	302,0	2,4	26,1	91,6	120,1	18,1	42,1	361,6	422,1
зміни в 0/0	+77	+47	-14	-9	+84	+44	-13	-3	+78	+45	-13	-7

Отже, ми бачимо, що те загальне скорочення торговельної сітки, за рахунок приватних підприємств, про яке ми вже говорили вище, мало місце так для міських, як і для позаміських підприємств, при чому для перших воно ширше, ніж для останніх. Поряд із тим характер змін міської і позаміської торговельної сітки, окремих торговельних галузей, є зовсім одмінний. Державні торговельні підприємства позаміської сітки, що до кількості більше поширювалося, ніж ці самі підприємства міської сітки, кооперативні позаміської сітки, навпаки, трохи менше зросли й, нарешті, приватні міської сітки скорочувалося більше, ніж сітки позаміської.

Коли ми звернемося тепер до питомих ваг окремих торговельних форм позаміської й міської сітки пересічно за 1923 і 1924 роки, то матимемо такі цифри:

Роки	Торговельних підприємств у 0/0 було:											
	З міських				З позаміських				З усіх			
	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом
1923	2,7	3,2	94,1	100	1,0	14,7	84,3	100	2,2	6,3	91,5	100
1924	5,2	5,3	89,5	100	2,0	21,7	76,3	100	4,3	10,0	85,7	100

Щоб мати повнішу картину, розподілимо ще торговельні підприємства окремих торговельних форм пересічно за ті самі два роки на підприємства міські й поза-міські :

Роки	Торговельних підприємств у 0/0/0 було :							
	З державн.		З коопер.		З приватн.		З усіх	
	Міськ.	Позам.	Міськ.	Позам.	Міськ.	Позам.	Міськ.	Позам.
1923	87,2	12,8	37,3	62,7	75,0	25,0	73,0	27,0
1924	86,8	13,2	38,2	61,8	74,6	25,4	72,0	28,0

Отже, ще раз підкреслимо, що без основних змін за ці два роки вся позаміська сітка пересічно, трохи менша від одної третини всіх торговельних підприємств. Для державних підприємств це відношення приблизно становить щось $\frac{1}{8}$, для кооперативних трохи менше — $\frac{2}{8}$, а для приватних — $\frac{1}{4}$.

Протиставляючи питому вагу підприємств міської й позаміської сітки окремих торговельних форм за досліджувані нами роки, матимемо такі показники змін :

Торговельні підприєм.	Зміни питомої ваги за 1924 р., порівнюючи з 1923 р. (у 0/0/0)		
	Державна торг.	Коопер. торг.	Прив. торг.
Міські . . .	+ 92	+ 66	— 5
Позаміські .	+ 100	+ 48	— 9
Всі підпр. .	+ 95	+ 59	— 7

В підсумкові ми маємо нові показники, одмінні від тих, що ми наводили вище, протиставляючи два інші періоди — початковий (січень - березень 1923 р.) і кінцевий (квітень - вересень 1924 р.).

Зробімо тепер остаточні висновки, користуючись тими й другими показниками. Останніми що йно наведеними цифрами, показується правильність зробленого нами висновку про, відносно, великий зріст державних торговельних підприємств на селі, й менший, відносно, зріст там само кооперативних підприємств. Що до приватних підприємств, то, не зважаючи на менш чисельне скорочення їхнє позаміської сітки, порівнюючи з міською, питома вага їхня впадала іменню сільської торгівлі, а не міської, де вони, як ми це бачили, беруть участь на три чверті всього свого складу. Це стало через те, що всю сітку приватних підприємств скорочено.

А показники другої, наведеної раніш таблички змін питомої ваги окремих торговельних форм у місті й на селі, від початку 1923 року до кінця 1924, дають нам виміри явищ, що нас цікавлять, трохи іншої форми. А саме, вони характеризують нам амплітуду змін цієї питомої ваги за весь досліджуваний період і, значить, дають змогу встановити темп тих змін, які ми що йно встановили.

Порівнюючи ці цифри з табличкою (що ось навели) змін питомої ваги окремих торговельних форм в загальній кількості торговельних підприємств, ми можемо зробити висновок про цілком різний темп змін значіння цих окремих торговельних форм загальної торговельної сітки й сітки позаміських підприємств. Протиставляючи початковий період 1923 р. (січень - березень) з другим періодом 24 р. (квітень - вересень) ми маємо такі зміни питомої ваги всіх трьох основних торговельних форм серед міських і позаміських торговельних підприємств :

Торговельні підприєм.	Зміни питомої ваги за 1923 — 24 р. (у 0/0)		
	Державн.	Коопер.	Приватн.
Міські . . .	162	+ 90	— 6
Позаміські .	+ 100	+ 66	— 13
Усі підпр. .	+ 156	+ 77	— 8
(міські, позаміські)			

Отже, ми бачимо, що торговельну сітку, державну й кооперативну поширювалося швидче по містах, ніж по сільських місцевостях, а сітку приватних підприємств швидче скорочувалося на селі, ніж у місті. Цей висновок, якого не виявлялося з раніш наведеного нами викладу, треба вважати за найважливіший з того, що ми вже сказали про торговельну сітку. На цьому ми дозволимо собі закінчити нашу побіжну аналізу цієї сторони питання.

У висновок лише скажемо декілька слів про стан тої самої торговельної сітки у нас на Україні. Загалом і в цілому цей стан не має ніяких одмін від Все-союзного.

За даними патентної статистики¹⁾ за період квітень - вересень 1924 р. на Україні було торговельних підприємств:

Торговельні підприєм.	Держ.	Коопер.	Приватн.	Разом
Загальна кількість	5.502	10.979	119.324	135.805
В тому числі позаміських	406	6.527	25.089	32.022

У відсотках це становитиме:

Торговельні підприєм.	Державн.	Кооперат.	Приватн.	Разом
З загальної кількості	4,0 ⁰ /о	8,1 ⁰ /о	87,9 ⁰ /о	100 ⁰ /о
В тому числі позаміських	1,2 ⁰ /о	20,4 ⁰ /о	78,4 ⁰ /о	100 ⁰ /о

Загальна характерна риса української торговельної сітки є те, що в нас питома вага державних і кооперативних підприємств трохи менша і трохи більша, ніж у всесоюзній приватних підприємств.

Як історичну довідку за минулі періоди, що би протиставити нашому попередньому викладу можна навести ще й такі дані. За матеріалами торговельного перепису по українських містах за березень 1923 р. (див. статтю І. І. Беляніна в І кн. "Торговля Украины в 1923 г.") було встановлено, що торговельна сітка по містах становила тоді 1,7⁰/о державної, 2,0⁰/о кооперативної і 96,3⁰/о приватних підприємств. Далі в статті Снігірьова (Труды Госплана УССР, кн. V) ці співвідношення для послідовних періодів було зроблено в таких цифрах:

Торговельні форми	Кільк. торг. підприємств у 0 ⁰ /о	
	Жовтень - березень 24 р.	На 1 листопада 24 р.
Державна	2,5 ⁰ /о	4,3 ⁰ /о
Кооператив.	4,9 ⁰ /о	8,4 ⁰ /о
Приватна	92,6 ⁰ /о	87,3 ⁰ /о
Разом.	100 ⁰ /о	100 ⁰ /о

Отже, результат порівняння української торговельної сітки, що ми навели зі всесоюзною, є в силі і для попередніх періодів, беручи до деякої міри характер історичних передумов.

¹⁾ Разом з безплатними патентами.

III

Перейдімо тепер до короткої характеристики еволюції нашого товарообігу в тих його приблизних розмірах, що до деякої міри можна вирахувати цифрами. Але перш за все ми маємо попередити, що, коли й методу вивчення за даними патентної статистики, що ними ми користувались уже, за відсутністю будь-яких інших достатніх матеріалів, не можна вважати за цілком досконалою, то з вираховуванням розмірів торговельного обігу, справа стоїть ще гірше. Хоч трохи точні розміри цього обігу в дійсності нікому невідомі, і всякі дослідники цього питання мали зовсім одмінні результати. Отже, єдиний правильний спосіб, що ми можемо вжити в справах, що нас цікавлять, буде використання, щоб протиставити загальні торговельні обіги, даних, що хоч і не мають точности в своїх абсолютних цифрах, але добутих за однородним порядком і за однаковими джерелами. В силу цієї саме обставини ми й обмежимося в нашому нарисі що до цієї справи, виключно матеріалами, що наведено в тому самому збірникові Наркомвнугоргу СРСР. Ці матеріали дають обчислення загальних товарообігових розмірів Союзу, зроблених для 1922 — 23 й 1923 — 24 років за приблизно однаковою методою, і хоч наведені підсумки не можна вважати за досить точні, але порівняти їх за два періоди цілком можливо.

Цифрові дані загально-торговельного обігу на весь союз, що наведено в зазначених матеріалах (стор. 25 — 26) такі:

Торговельні форми	За 1922 — 23 р. р.		За 1923 — 24 р. р.	
	В міль. зол. карб: у 0/00		В міль. зол. карб: у 0/00	
Державн. . .	3.203.5	36,4	6.021.3	38,0
Коопер. . .	1.123.3	12,7	2.845.5	18,6
Приватна. . .	3.392.2	38,4	4.965.7	30,7
Селянська . .	1.100.0	12,5	2.000.0	12,7
Разом	8.819.0	100	5.832.5	100,0

Вираховання обігів селянської торгівлі зроблено, звичайно, за відсутністю всяких джерел, надто незграбно наближено, й надалі цими цифрами ми не користуватимемося.

А поки з них ми встановили лише таке: державний і кооперативний обіг разом становить приблизно від $\frac{2}{3}$ до $\frac{3}{4}$ усього товарообігу. А на долю приватних торговців і селянської (базарної) торгівлі перепадає лише від одної чверті до одної третини товарообігу.

Тепер, щоб аналізувати далі товарообігові розміри й прослідкувати їхню еволюцію, неодмінно треба перерахувати що йно наведені суми з золотих на товарні карбованці, бо інакше не можна зробити протиставлень за 1922 — 23 і 1923 — 24 р., коли основи вирахувати товарообіг в золотих карбованцях, були умовні й зовсім одмінні. Ці перерахунки дають нам такі порівняння торговельного союзного обігу трьох його основних форм за два роки, що ми досліджуємо:

Торговельні форми	Обіги в мільйонах товар. карб.		Зміни в 0/00
	За 1922 — 23 р. : у 0/00	За 1923 — 24 р. : у 0/00	
Державна . .	2.619.4 41	3.537.5 44	35
Кооперат. . .	918.5 14	1.671.7 20	82
Приватна. . .	2.781.6 44	2.929.8 36	5
Разом	6.319.5 100	8.139.0 100	29

В цитованому вже збірникові Наркомвнугоргу СРСР цей перевод на товарні карбованці, включивши й селянську (базарну) торгівлю, дає такі загальні підсумки: 1922 — 23 р. — 7.211 міль. товар. карб., 1923 — 24 р. — 9.301,6 міль. карб.

Отже, найбільше й дуже значно зріс кооперативний обіг і надто мало збільшився обіг приватної торгівлі, поступивши 1923 — 24 року найперше місце в держ. торгівлі, на якому вона стояла раніш. Що до обігу державної торгівлі, то її відносне

збільшення на $\frac{1}{3}$ надто близьке до середнього збільшення обігу всіх торговельних галузей, але абсолютне значіння її надто мале.

Коли ми проте порівнюємо розміри обігів з кількістю торговельних підприємств за ті два роки, то матимемо трохи іншу картину змін, що стали з пересічним обігом за рік всякої форми підприємств. Таке саме порівняння наводить нас до такої таблиці наближених величин середніх обігів одного підприємства:

Роки	Пересічні обіги за рік одного підприємства в тисячах товарних карб.			
	Державна торг.	Кооперативна	Приватна	Вся торгівля
1922 — 23	246,0	31,6	6,6	13,8
1923 — 24	195	39,8	8,1	19,2
Зміни в %/о	+21 ⁰ / ₀	+25 ⁰ / ₀	+23 ⁰ / ₀	+39 ⁰ / ₀

Отже, одночасний облік еволюції розмірів товарообігу й торговельної сітки наводить нас на такий висновок, що загалом і в цілому пересічні державо-торговельні обіги зменшились на $\frac{1}{5}$ частину, а кооперативні обіги й обіги приватної торгівлі на $\frac{1}{4}$ збільшились. Але цей висновок не можна ще вважати за остаточно характерний для змін, що нас цікавлять, бо в ньому ми не урахуємо ще одної надто важливої обставини, зовсім одмінної в трьох основних торговельних формах розподілу обігів на гуртовий і роздрібний.

В матеріялах того самого збірника Наркомвнуторгу СРСР відношення між гуртовою й роздрібною торгівлею для всяких торговельних форм вираховано в таких розмірах:

Торговельні форми	Гуртова	Роздрібна
Державна	86 ⁰ / ₀	14 ⁰ / ₀
Кооперативна	49,5 ⁰ / ₀	50,5 ⁰ / ₀
Приватна	37,3 ⁰ / ₀	62,7 ⁰ / ₀

Іншими словами в державно-торговельних обігах різниця становить щось $\frac{1}{5}$, в кооперативній — $\frac{1}{2}$ і в приватній торгівлі до $\frac{2}{3}$. Ці цифри вже в значній мірі визначають роль й значіння державної й кооперативної торгівлі як у загальному товарообігові, як і окремо гуртової і роздрібної.

Але ми маємо ще можливість прослідкувати й розвиток цього значіння за 1923 — 24 роки. Для цього ми повинні будемо вжити трохи штучного, але єдиного, що є в нашому розпорядженні способу — порівнювати обіги оптової й роздрібної з кількістю торговельних підприємств, розподілених за патентними розрядами. Розподіляючи всі торговельні підприємства на дві групи — одну від 1 до 3 розряду, яку ми вважатимемо за групу роздрібних підприємств, і другу гуртову від 4 до 5 розряду, ми матимемо таку таблицю, що характеризує з цього боку торговельну сітку за 1923 — 24 роки:

Роки	Кількість торговельних підприємств в тисячах							
	Державних		Кооперативних		Приватних		Разом	
	Роздріб.	Гуртова	Роздріб.	Гуртова	Роздріб.	Гуртова	Роздріб.	Гуртова
1923	4,9	5,3	24,7	4,3	405,8	12,5	435,4	22,1
1924	9,5	8,6	35,7	6,4	351,3	10,3	396,7	25,3
Зміни в %/о	+98 ⁰ / ₀	+65 ⁰ / ₀	+40 ⁰ / ₀	+56 ⁰ / ₀	+13 ⁰ / ₀	+12 ⁰ / ₀	+19 ⁰ / ₀	+19 ⁰ / ₀

Ця додаткова до тої, що ми вже наводили раніш, характеристика торговельної сітки являє надто великий інтерес. Цифри останньої таблички показують, що загальном торговельну сітку 1924 р. скорочено лише через зменшення кількості дрібніших підприємств (1—3 розр.), а кількість більших (4—5 розр.) навіть збільшено. Далі ми бачимо, що відносно більше збільшилась кількість роздрібних підприємств державної торгівлі, навпаки, кількість кооперативних великих підприємств і, нарешті, в приватній торгівлі скоротилось і великі й дрібні, при чому останні навіть трохи більше, ніж перші.

Проте, треба відзначити, що роздрібні підприємства становлять для всіх торговельних форм найбільшу кількість їхніх окремих одиниць, а сама питома вага роздрібних підприємств окремих торговельних форм за тими самими даними становила:

Р о к и	Із загальної кількості підприємств у 0/0 було 1 — 3 розр.			
	Державна	Кооперативна	Приватна	Р а з о м
1923	48 ⁰ / ₀	85 ⁰ / ₀	97 ⁰ / ₀	94 ⁰ / ₀
1924	53,5 ⁰ / ₀	84 ⁰ / ₀	97 ⁰ / ₀	93 ⁰ / ₀

Цими цифрами досить точно визначається значіння роздрібного торгу для окремих торговельних форм.

Звернімося тепер до розподілу самого товарообігу на гуртовий і роздрібний. Вживаючи коефіцієнти цього розподілу, зазначені нами вище за матеріалами збірника Наркомвнуторгу СРСР, ми матимемо такі наближені цифри усіх торговельних обігів, в мільйонах товарних карб.

Торговельні форми	Г у р т о в а		Р о з д р і б н а	
	1922 — 23 р.	1923 — 24 р.	1922 — 23 р.	1923 — 24 р.
Державна	2305,1	3040,3	314,3	497,2
Кооперативна	454,5	831,8	464,0	839,9
Приватна	1031,0	1079,2	1750,6	1850,6
Р а з о м .	3790,6	4951,3	2528,9	3187,7

Ці цифри кажуть про те, що гуртовий обіг з 23 по 24 р. збільшився своїм розміром значно більше, ніж роздрібний. Перший дає приріст на 34⁰/₀, а другий на 27⁰/₀. Але поруч із цим роздрібний обіг 1923—24 року становить, проте, вже трохи більшу частину всієї маси торговельного обігу (36⁰/₀), ніж це було 1922—23 р. (32⁰/₀).

Порівняємо тепер ті самі цифри з що йно зробленим розподілом торговельної сітки на роздрібні й гуртові підприємства. В результаті ми матимемо таку картину еволюції пересічного обігу за рік гуртової й роздрібною торгівлі, що припадає на одне відповідне підприємство.

Торговельні ф о р м и	Пересічні розміри обігу за рік (в тисячах товар. карбов.)					
	Г у р т о в а			Р о з д р і б н а		
	22—23 р.	23—24 р.	Зміни в 0/0	22—23 р.	23—24 р.	Зміни в 0/0
Державна	435	355	18 ⁰ / ₀	6,4 ⁰ / ₀	5,2	22 ⁰ / ₀
Кооперативна	105	129	+24 ⁰ / ₀	18,7 ⁰ / ₀	23,6	+26 ⁰ / ₀
Приватна	83	105	+26 ⁰ / ₀	4,3 ⁰ / ₀	5,2	+21 ⁰ / ₀
Всієї торгівлі	172	196	+14 ⁰ / ₀	5,8 ⁰ / ₀	8,0	+39 ⁰ / ₀

Отже, ми бачимо, що 1924 року було побільшено всю торгівлю в цілому так гуртову, як і роздрібну, при цьому останню майже втричі більше, ніж гуртову. Проте, що до державної торгівлі такого побільшення ні гуртового, ні роздрібного, як ми це вже в загальних рисах викрили, не було, а навпаки, було зменшення й роздрібною більше, ніж гуртовою. Далі ми спостерігаємо побільшення кооперативної роздрібною торгівлі і — приватної торгівлі — гуртовою.

Всі ці висновки нам також дуже потрібні, щоби й далі аналізувати методи нової торговельної практики.

Закінчуючи цей наш, надто коротенький, огляд товарообігового розвитку за останніх два роки, ми коротко ще відзначимо й характер розподілу всієї товарової маси цього обігу на дві її основні частини — на сільсько-господарські й промислові товари. Збірник НКВТ СРСР дає з цього боку таку наближену цифрову характеристику торговельних обігів:

Торговельні форми	В торговельних обігах було товарів (у % вартості)			
	Сільгосп.	Пром.	Кустар.	Разом
Державна	19,9 ⁰ / ₀	80,1 ⁰ / ₀	—	100
Кооперативна	36,4 ⁰ / ₀	54,5 ⁰ / ₀	9,1 ⁰ / ₀	100
Приватна	14,2 ⁰ / ₀	50,2 ⁰ / ₀	35,6 ⁰ / ₀	100
Всієї торгівлі . .	32,0 ⁰ / ₀	56,1 ⁰ / ₀	11,9 ⁰ / ₀	100

Отже, в загальному торговельному обігові країни перше місце належить обігові з товарами державної промисловості. А розподіл цього останнього обігу між трьома основними торговельними формами такий:

Увесь обіг промислових товарів складався з таких частин:	Державної торгівлі	57 ⁰ / ₀
	Кооперативної „	17,3 ⁰ / ₀
	Приватної „	25,7 ⁰ / ₀
	Разом	100 ⁰ / ₀

Коли ми візьмемо тепер на увагу той розподіл обігів на гуртовий і роздрібний, що вже робили вище, то зможемо встановити, що увесь роздрібний обіг промислових товарів розподілюється між трьома торговельними формами так:

Роздрібний обіг промислових товарів становив:	Державної торгівлі	24 ⁰ / ₀
	Кооперативної „	27 ⁰ / ₀
	Приватної „	49 ⁰ / ₀
	Разом	100 ⁰ / ₀

З цього ми можемо зробити ще один важливий для нашого завдання висновок: половина всієї промислової продукції, що йде до безпосереднього споживача роздрібним продажем, проходить через річище приватної торгівлі.

Що до обігів з сільсько-господарськими товарами — справа стоїть трохи инакше. Загальний розподіл усього цього обігу основних торговельних форм, включаючи сюди й селянську (базарну) торгівлю, такий:

Ввесь обіг з сільгосп. товарів був із таких частин:	Державної торгівлі	24,8 ⁰ / ₀
	Кооперативної „	24,1 ⁰ / ₀
	Приватної „	12,5 ⁰ / ₀
	Селянської „	42,6 ⁰ / ₀
	Разом	100 ⁰ / ₀

Вживаючи тієї самої вираховувальної методи й зовсім відкидаючи при цьому селянську торгівлю, ми знову таки, приблизно, можемо визначити такий розподіл усього роздрібного обігу з сільсько-господарськими товарами між трьома основними торговельними формами:

Роздрібний обіг з сільгосптоварами становив:	Державної торгівлі	15%
	Кооперативної „	52%
	Приватної „	33%
	Р а з о м	100%

Отже, коли взяти на увагу той факт, що щось 42% сільгосптоварів усього торговельного обігу продають на роздріб самі селяни, то побачимо, що над половину тих сільгосптоварів, що продається на роздріб, проходить через кооперацію і одна третина через приватних осіб, що беруть у цій торговельній галузі вже друге місце.

Нарешті, відзначимо ще обіг з продукцією і дрібною і кустарною промисловости якого майже зовсім нема в держторгівлі, розподілюється між кооперацією і приватною торгівлею так:

На кооперативну торгівлю	13,5%
„ приватну „	86,5%

Отже, більшість цієї продукції (щось 7/8) проходить через річище приватного торговельного апарату.

Щоб закінчити з питанням про торговельні обіги сільсько-господарських і промислових товарів відзначимо ще й ту надто важливу обставину, що питома вага перших за період, що ми досліджуємо, мала певну тенденцію до збільшення. Дуже яскраво свідчать про це дані про біржеві обіги. Так 1922 — 23 р. в оборотах усіх, що існували тоді, товарних бірж сільсько-господарські товари й сировина становили 21%, а промислові товари — 79%. За 1923 — 24 р. ми маємо, також у підсумкові всіх біржових обігів уже инше — сільсько-господарські товари й сировина становлять 27%, а промислові — 73%.

Наприкінці цього товарообігового огляду скажемо декілька слів про товарообіг на Україні. Оскільки досвід вираховувати цей товарообіг збудовано на інших основах, то згідно з положенням, що виставили ми на початку цього розділу, ті матеріали, що ми вже використали — результатами вираховувань ми не користуватимемося для порівняння. Отже, зупинимо нашу увагу лише на таких моментах, досить достатніх для нашої мети.

Перш за все треба відзначити, що як у всьому гуртовому товарообігові в цілому, так особливо в галузі обігів з промтоварами, останніми часами відбувається величезна децентралізація їх. Це положення дуже добре ілюструється прикладом біржових обігів, як відомо, виключно гуртових, методи обчислення якого однакові для всіх районів і, значить, результати якого можуть бути цілком порівняльні. Ми обмежимося лише такими короткими даними, цілком достатніми, щоб потвердити це положення.

На одну Москву 1922 — 23 року йшло 61% усього біржового обігу. 1923 — 24 року відбувається значний здвиг у бік збільшення питомої ваги гуртових обігів провінційних бірж. Це наочно показує така табличка, де порівняно обіги Московської Біржі з обігами 70 провінційних бірж за два півріччя 1923 — 24 р.

Відсотковий розподіл біржових товарних обігів за 1923—24 рік				
Обіги	Загальні обіги		В тому числі пром. товари	
	I півр.	II півр.	I півр.	II півр.
Московська Біржа . . .	56,3	48,0	62,7	46,5
70 провінц. бірж . . .	43,7	52,0	37,3	53,5
Р а з о м	100,0	100,0	100,0	100,0

Зазначимо ще до речі, що Україна стоїть на першому місці серед усіх союзних районів що до швидкості зросту біржових (гуртових) обігів. Так, порівнюючи 1-й квартал 1924 — 25 р. (жовтень — грудень) з відповідним кварталом 1923 — 24 р. матимемо на весь Союз коефіцієнта збільшення біржових обігів 184,4⁰/. Для України таке порівняння дає найвищого серед інших районів коефіцієнта рівного + 294,4⁰/%.

Що до Московської біржі, то для неї відповідне збільшення обігів становило менше 106⁰/%, при чому за цей перший квартал 1924 — 25 р., за який ми порівнюємо зріст біржових обігів, питома вага Московської біржі серед інших усіх 70-х провінційних бірж становила вже лише 46,7⁰/%.

Щоб приблизно визначити розміри всього українського товарообігу і його відносне всесоюзне значіння, ми можемо з того самого збірника НКВТ СРСР взяти таку коротку довідку.

За обчисленням у цьому збірникові торговельних обігів на райони за півріччя жовтень — березень 1923 — 24 р. маємо питомих ваг України 19,1⁰/%. Коли взяти цю цифру за досить правильну, то весь обіг України за 1923 — 24 р. становить приблизно 1.550 міль. товарних карбованців разом з 600, приблизно, міль. товарних карб. обігу роздрібною торгівлі. Це становить пересічно на душу українського населення щось 22 товарних карб. ц.-т. суму дуже близьку до довоєнкової, яка становила 26 карб. Пересічно на весь Союз торговельний обіг на душу населення в збірникові НКВТ СРСР за той самий період вираховано на 18 товарних карбованців.

Розподіл українського торговельного обігу на окремі форми торгівлі — державної, кооперативної і приватної, а також на гуртову й роздрісну, в тісному зв'язку з тим фактом, який ми вже відзначили, аналізуючи стан торговельної сітки, різниться більшою, ніж пересічно по всьому Союзу, питомою вагою обігів приватної й роздрібною торгівлі.

Так само трохи відносно більше значіння що до обігів України відіграють сільсько-господарські товари. Так, за тими самими даними вже нами даними біржових обігів можна, приміром, бачити, що коли за перший квартал 1924 — 25 року обіги з сільсько-господарськими товарами й сировиною на 70 союзних бірж становили 28,1⁰/%, то окремо показчик українських бірж за той самий період становив 29,4⁰/%.

IV

Зробивши невеличку екскурсію в царину аналізу союзової торговельної сітки розмірів торговельного обігу та його еволюцію за два останніх минулих господарських роки, перейдемо до того питання, що ми ставили на початку статті і, що загалом зводиться до того: оскільки вдало й правильно практично розв'язується завдання товарообігового розвитку в умовах нашої сучасної дійсності.

В-осени минулого року, ц.-т. перед початком нового господарного 1924 — 25 р., це питання виникло цілком природно, можна сказати навіть стихійно і досить швидко набрало надто гострої форми. Стало це з таких причин. Ми вже бачили як зріс товарообіг за 1923 — 24 рік, порівнюючи з попереднім і, що найбільшу його частину становили обіги державної торгівлі й саме обіги з промисловими товарами. Це показує нам, що перша й основна вимога успішного здійснення завдання розвитку товарного обігу — умова завоювати переважне значіння в цьому обігові для державного капіталу, — було безсумнівно виконано. Але цілком зрозуміло, що виконання цього завдання, як у минулому, як, особливо, в майбутньому можливо лише при інтенсивному промисловому розвитку. Товарообігові розміри, що незмінно й досить швидко зростають, а так само й товарність сільського господарства, яка теж зростає і, значить, збільшення попиту на сільсько-господарські товари утворюють неодмінну потребу постійно збільшувати виробництво промислових товарів, щоб задовольнити попит на них, який що-раз зростає, в обмін на продукцію сільського господарства.

Нашу промисловість, що не має великих капіталів і яку лише відновлюємо, це дуже утрудняло. Ринок поступово почав ставити перед промисловістю вимоги, що були надмірні для її виробничих можливостей, і дуже гостро ставив перед нею проблему розширення цих можливостей. Дальші цифри дуже наочно показують як загострилося це питання для промисловості другої половини 1923 — 24 року і яке величезне значіння для неї воно мало в той саме момент, коли почала зароджуватись так звана „Нова торговельна практика“. Вартість усієї продукції, об'єднаних

всесоюзною ВРНГ промислових підприємств і фактичний відпуск їм промтоварів за квартали 1923 — 24 р. в мільйонах довіськових годин становив:

К в а р т а л и	Промислова продукція		Відпуск промислових товарів		Відношення відпуску промтоварів до розмірів продукції у %
	В міль. карб.	Відносн. зріст	В міль. карб.	Відносн. зріст	
1923 — 24 р.					
Жовтень - грудень	319,2	100	245,2	100	77
Січень - березень	336,0	105	309,2	125	82
Квітень - червень	339,3	106	386,6	157	114
Липень - вересень	369,1	115	463,4	188	126

Це значить, що фактичний збут промислових товарів своїми розмірами переріс їхню продукцію і, що через це промислові ресурси в формі товарних запасів розтрачалося, а в найближчій перспективі передбачалося товарний голод. При таких умовах торговельний попит, звичайно, збільшився, збільшилась також і швидкість товарообігу. Для характеристики останнього положення надзвичайно показові цифрові дані наведені в брошурі, яка не що-давно вийшла з друку всесоюзної ради з'їздів біржевої торгівлі — „Нова торговельна практика“. Так, приміром, виявляється, що середній товарний обіг філій Всесоюзного Текстильного Синдикату становив 1924 року: в травні — 23 дні, в серпні — 22 дні, в вересні — 15 днів; у жовтні — 9,4 днів. Далі, за даними Північно-Кавказької Краєвої Кооперативної Спілки середня швидкість обігів усіх товарів того-ж року становила:

В липні	123 дні
„ серпні	93 „
„ вересні	66 „
„ жовтні	54 „
„ листопаді	48 „
„ грудні	49 „

Отже, треба було поширювати промислову продукцію. Але для цього потрібні були кошти, яких, як відомо, було обмаль. За найкращий доказ цього править те, що заборгованість промислових підприємств банкам того-ж таки 1923-24 року зростала швидше, ніж наїть збут їхньої продукції.

Так, за даними що йно цитованої брошури всесоюзної ради з'їздів біржевої торгівлі, заборгованість промислових підприємств чотирма основним кредитовим установам¹⁾ зростає за рік з 1 жовтня 1923 року по 1 жовтня 1924 р. з 163,5 мільйонів карбованців до 438,7 мільйонів карбованців. За квартали того-ж року відносний зріст заборгованості банкам з боку промисловості був такий:

I квартал —	100,0
II „ —	123,7
III „ —	166,2
IV „ —	213,7

Порівнюючи ці цифри з наведеними вище даними про відносний зріст фактичного відпуску промислової продукції ми бачимо, що зріст заборгованості справді перегнав збутовий зріст.

Промисловість, таким способом, настирливо шукала засобів поширити свою виробничу базу. І більш ніж природно, що при наочності утвореної перед початком господарного 1924 — 25 року торговельної кон'юнктури, коли попит на товари і швидкість товарного обігу досить значно зросли, шукаючи засобних джерел, промисловість почала забирати їх з торговельних каналів. Засобом для цього стали зміни умов кредитування торгівлі в напрямкові скорочення кредитових термінів і збільшення

¹⁾ Держзайскові, Промзайскові, Роскомзайскові й Москомзайскові.

при продажах долі виплати за готівку. Слід при цьому відзначити, що до того наша промисловість практикувала відпускати товари в кредит у досить широких розмірах і 1923 — 24 року це навіть ще більше поширювалося, що можна бачити з далішої характерної таблицьки, яку ми беремо з тої-ж брошури „Нова торговельна практика“.

Періоди 1923 — 1924 рік	% кредитових умов		
	На 150 виробн. об'єднань	На 12 син- дикатів	На всі разом
I квартал	44,0	54,8	46,7
II „	55,8	65,4	57,9
III „	60,4	65,4	62,0
IV „	66,0	58,2	63,5

Надзвичайно характерно також, що оскільки критичний стан на товаровому ринкові перше й більше за все виявлено з мануфактурою, остільки в тій самій галузі почато скорочення кредитових умов. На всесоюзний текстильний синдикат ми маємо вже зовсім інші аналогічні показники:

Періоди 1923 — 1924 року	% кредитових умов В. Т. С.
I квартал	74,0
II „	72,5
III „	57,1
IV „	54,2

Отже, текстильна промисловість почала погіршувати розрахункові умови ще в першій половині 1923 — 24 р. А, починаючи з жовтня цей процес погіршення охоплює всі промислові галузі. Щоб ілюструвати це, наведемо такі дані:

Коли взяти за 100 відношення кредитових сум умов до сум готівкою в жовтні 1924 р., на найближчі три місяці дають надто різкі зміни цього показника. За даними, наведеними в тій самій брошурі всесоюзної ради з'їздів біржової торгівлі ці зміни були такі:

Місяці	На всі пром. товари	На текстильн. товари
Жовтень	100	100
Листопад	75,3	63,7
Грудень	69,1	49,8
Січень	59,0	44,2
Лютий	72,5	76,2

Ми більше не зупинятимемося детально на цьому досить широко відомому явищі різкого погіршення розрахункових умов з боку промисловості за період листопад 24 р. — березень 1925 року і обмежимося, навіви ще лише деякі цифри, що характеризують те саме явище в умовах української торгівлі.

Для цього ми скористаємося дані, про розподіл біржового українського товарообігу на умови в кредит і за готівку, які ми беремо з матеріалів всеукраїнського біржбюро.

Розрахункові форми	У 0,0% суми умов 1924-25 р. становили:					
	З загального обігу			З обігу з пром. товарами		
	Жовтень- грудень	Січень- берез.	Квітень- червень	Жовтень- грудень	Січень- берез.	Квітень- червень
За готівку	24,1	29,2	23,5	14,9	19,7	17,4
В кредит	41,8	30,7	38,4	47,5	35,6	42,1
Мішані форми	34,1	40,1	38,1	37,6	44,7	40,5
Разом...	100	100	100	100	100	100

Отже, ми бачимо, що й на Україні другий квартал 1924-25 р. є період величезного погіршення розрахункових умов.

Як ми вже поясняли вище ця політика з боку державної промисловості стала наслідком прагнення мати від торгівлі потрібні їй грошові кошти. Оцей спосіб, за допомогою якого довелося надалі забезпечити розвиток товарного обігу, мав первісну назву нової торговельної практики. Цю саме жорстокість з боку промисловості в визначенні тих умов, на яких вона випускала в обіг свою продукцію і охрестили з самого початку методом „нової торговельної практики“. Це було правильно оскільки основне й остаточне завдання такої методи полягало в забезпеченні далшого поширення товарообігу. Але не в цьому головна суть тої „нової торговельної практики“ методи якої було розроблено надалі точніше, яку потім було оголошено офіційно й авторитетно й до викладу основ якої ми зараз перейдемо.

Закінчуючи наш короткий огляд першого історично-стихійного стану в розвитку нової торговельної практики, ми повинні відзначити, що загалом і в цілому дуже жорстока спроба промисловості в справі викачувати грошові кошти з торговельних каналів, не дивлячись на всю здається її природну обґрунтованість, дала, в числі інших, і, безсумнівно, негативні наслідки. Вона беззмінно призвала до скорочення як усього товарообігу, як і особливо обігу з промисловими товарами. Оскільки швидко й оскільки різко проявилось це скорочення можна бачити з цифр далшої, надто показової таблиці.

Місяці 1924 — 25 р.	Обігові зміни у відношенні до жовтня 1924 р. що беремо за 100			
	Моск. тов. біржі	З 70 пров. бірж	З усіх товар. бірж	З 150 вир. об'єд. і 12 синд.
Жовтень-листопад.	100	100	100	100
Грудень	79,4	93,2	84,9	71,8
Січень	92,4	81,0	86,6	70,0
Лютий	90,3	86,0	87,5	71,0
Березень.	91,5	98,9	95,4	90,0

Отже, ми бачимо надзвичайно швидкий наслідок жорстокої промислової політики при переведенні її „нової торговельної практики“ на обігах М. Т. В. трестів і синдикатів.

Згодом це обмеження знаходить місце і в обігах провінціальних бірж. Але коли ми ці обіги розподілемо на обіги з сільсько-господарськими й промисловими товарами, то побачимо, що скорочення промислових обігів і на провінціальних біржах почало також у першому кварталі 1924-25 р. При такому розподіленні обігів 70 провінціальних бірж, ми маємо такі показники відносних їхніх змін:

Місяці	Сіль.-госп. товари	Пром. товари	Місяці	Сіль.-госп. товари	Пром. товари
Жовтень	100,0	100,0	Січень	90,4	78,1
Листопад	105,0	80,7	Лютий	87,2	85,6
Грудень	103,7	80,9	Березень	100,0	98,4

Отже, своєрідне й жорстоке переведення промисловістю основ нової торговельної практики спричинилося до скорочення її обігів. Це було природно й неминуче бо нормальний торговельний обіг утворюється при нормальних строках обертання і, отже, вимагає деякого нормального, обігового капіталу. Якщо промисловості потрібно нагромаджувати кошти, утворювати капітал для розширення виробництва, то не в меншій мірі потрібно і в торгівлі утворення капіталу для нормального обслуговування товарообігу, що розвивається. Ненормальні — ж умови, в яких починався 1924 — 25 госп. рік, коли була велика погоня за товарами, що їх не встигали виробляти, спричинилися й до ненормального розв'язання питання про взаємний зв'язок між торговельними та промисловими капіталами. В наслідку — скорочення товарообігу, ц. - т. цілком протилежне тому, чого повинна досягти в ідеї своїй нова торговельна практика.

V

Коли ми пригадаємо тепер все те, що сказано було вище про стан та розвиток торговельної мережі, про розмір та характер еволюції всього товарообігу в Союзі, то висновки про належні методи нової торговельної практики зробити буде порівняно легко. Спинімося для цього окремо на кожному з трьох основних родів торгівлі, що ми їх окремо раніше детально аналізували і що до їхньої торгової мережі, і що до розмірів їхнього обігу.

Державна торгівля, як ми бачили, поширила значно мережу своїх підприємств і в загальному збільшила абсолютні розміри свого обігу, що є не дуже менше половини всього торговельного обігу країни. Але середнє відносне значіння цих підприємств в їхніх середньорічних обігах — зменшилося і зменшилося в роздрібній торгівлі. Проблема торговельного капіталу виступає тут з повною й очевидною безсумнівною, як основний засіб до дальшого розвитку державної торгівлі. Але через те, що держава перш за все повинна бути заінтересована в розвитку промисловості, в розширенні її виробничої бази, то цілком ясно, що воно не може й не повинне підтримувати та утворювати такі державні торговельні підприємства, що працюватимуть за рахунок коштів промисловості. З цього боку вихідна точка зору промисловості, встановлена нею з першого моменту переведення в життя основ нової торговельної практики була цілком неправильна. Не в інтересах держави, заради зрештою ефемерного завдання загального охоплення ринків країни державним торговельним апаратом знесилювати себе в своїй основній, головній ролі, що забезпечує їй (державі) і дійсне панування в усій галузі товарообігу в ролі продуцента всієї основної маси промислових товарів. Звідси й висновок для встановлення правильних основ нової торговельної практики: весь державний торговельний апарат повинен бути збудований на основах здорового нагромадження в йому потрібних для нього обігових коштів. Систематичні посягання на державний грошовий мішок або на ресурси промисловості для збільшення цих коштів — є зло, з яким треба боротися. Звичайно, держава не повинна забувати про потребу свого власного зміцнення на деяких окремих ділянках торговельного фронту і, отже, в окремих випадках уділяти зі своїх коштів те, що потрібно для утворення з цією метою торговельних капіталів. За кращий приклад для цього є хлібний ринок та заготовки в порядку реалізації врожаїв. Збут сільсько-господарської продукції, що надходить на ринок в головній своїй масі від дрібного, розпорошеного продуцента становить таку істотно важливу частину всього товарообігу країни, можна сказати, його корінь, що, звичайно, Радянська держава не може й не повинна ухилятися від що-найактивнішого впливу на весь хід цього збуту.

Але в основному все-ж виставлене вище твердження лишиться незаперечене. Тільки при наявності, здорового, нормального нагромадження обігових коштів повинна розвиватися надалі вся державна торгівля — і гуртова, й роздрібна, й міська й сільська.

З цього погляду, звичайно, вся мережа державних торговельних підприємств, а також характер та розмір її неминуче повинні бути переглянені та оздоровлені на засадах „нової торговельної практики“, що ми їх подаємо.

На торговельній конференції при Держплані УСРР, що відбулася в березні цього року, ці основні засади нової торговельної практики було виявлено досить широко й на ній же було визнано, як потребу взагалі широкого притягнення в здорові ячейки нових торговельних капіталів, так і доцільність зокрема такого притягнення їх через акціонування підприємств.

VІ

Перейдімо тепер до кооперативної торгівлі. Ми вже бачили, як поширилася мережа її підприємств, як значно зросли її обіги та наскільки збільшилась її питома вага в загальному товарообігу. Якщо зважити на ту істотно поважну роль, що її кооперативна торгівля відіграла в справі підготування соціалістичної організації товарообміну та на те завдання, що його вона повинна виконувати тепер, як головний провідник промислових товарів до споживачів та збирач сільсько-господарських товарів та сировини на селі, то відзначені явища росту слід, звичайно, вважати за позитивні. Але, на жаль, в галузі кооперативної торгівлі справа недостатності її обігових коштів стоїть не менше гостро, ніж держторгівлі. Більше того, саме значний ріст обігів кооперативної (і в абсолютному, і особливо відносному виразі) особливо загострив цю болючу справу до початку 1924—25 господарського року тому, що цей ріст випередив збільшення тих коштів, що ними могла б розпоряджатися кооперативна. Загальні розміри цих коштів згідно з балансами споживчої, сільсько-господарської та промислової кооперативної всього Союзу на 1 січня та 1 жовтня 1924 р., становили:

Кооператив. організації	В мільйонах карбованців		Зміни в 0,0%
	На 1 січня	На 1 вересня	
Центральні	246,3	246,3	+ 0
Місцеві спілки	326,5	595,1	+ 82,3
Первісні кооп-ни	311,0	620,8	+ 99,6
Загальна сума коштів . .	883,8	1.461,9	+ 65,3

Ми бачили вже раніше, що приріст обігів кооперативної за 1923—24 р. порівняючи до попереднього року становив — при обрахунку в червоних карбованцях навіть 150%. Отже, немає сумніву, що ріст коштів кооперативної відстав од росту її обігів. Але це стане ще яснішим і вся справа значно більше загостриться, якщо ми візьмемо на увагу, по-перше, що баланси кооперативних організацій виявили надзвичайно несприятливе співвідношення між власними коштами кооперативної та позичуваними, а також між загальними сумами коштів та коштами в обігу, й, по-друге, що досить значна частина коштів кооперативної, що значилися по звітах 1924 року, в обігу перебували фактично в цілком неліквідному стані (непокупні товари, безнадійні борги то-що).

Якщо зробити також поправки, то виявиться, що з усіх коштів кооперативної в обігу в дійсності були:

Роди кооперативної	Із загальної суми коштів в обігу було в 0,0%	
	На 1 січня	На 1 жовтня
По сільськ. кооп.	67%	76%
міських	81%	88%
міських спіл-ках	87%	89%

Далі з тих коштів, що, таким чином, значились в обігу, власних та позичених на ті-ж періоди 1924 року було:

Роди операцій	На 1 січня		На 1 жовтня	
	Власних	Позичен.	Власних	Позичен.
Сільська . .	16,50%	83,50%	25,50%	74,50%
Міська . . .	11,50%	88,70%	10,40%	89,60%
Місцеві спілки . . .	26,50%	73,50%	19,50%	80,50%

Отже, ми бачимо, що тільки в сільській кооперації, в якій як-раз менше сприятливо стоїть справа з розподілом коштів на обігові та необігові, сталося поліпшення з власними коштами. По інших-же родах кооперації ми маємо підупадання відносного значіння власних коштів та збільшення значіння позичуваних.

Для розвитку нормальних торговельних операцій це цілком недопустима річ. Як ми вже говорили вище нормальний товарообіг повинен будуватися на нормальних строках обертання товарів, а в зв'язку з цим повинне бути дотримуване й співвідношення між коштами власними та позичуваними. Зробивши аналіз цієї справи для української кооперації, проф. Ф. І. Свищев у своїй статті „Капитали во внутрешней торговле Украины и пути их усиления“¹⁾ приходить до висновку, що розмір власних коштів усієї кооперації України, що не досягають до нормальних, повинен бути визначений в 16½ мільйонів карб. На скільки істотне значіння ця справа має для кооперації, можна бачити з того, що такий-же розрахунок, зроблений проф. Свищевим для всієї української держторгівлі привів його до цифри, що її не вистачає пий торгівлі до норми власних коштів усього 5½ мільйонів карбованців.

Не дивним буде після всього сказаного нами і той відомий усім стан річей, що до кінця 1923—24 року фінансове становище кооперації стало надзвичайно напруженим. За даними Держбанку загальна заборгованість всієї кооперації до 1 вересня 1924 р. досягла поважної суми в 240 мільйонів карбованців, при чому загальна сума протесту кооперацією векселів на той-же термін становить 20,2 мільйонів карб., ц.-т. 80% загальної суми заборгованості.

Нова торговельна практика, що прагнула внести доконечне оздоровлення в товарообіг та створити більш нормальні умови для його дальшого розвитку, не могла, звичайно, не зачепити цієї болючої сторони кооперативної торгівлі.

Було цілком ясно, що розвиток кооперативних торговельних операцій надміру фінансових можливостей повинен був неминуче призвести до фактичного вилучення коштів у промисловості. Як дуже яскраву характеристику такого стану річей ми дозволимо собі процитувати такий уривок із відомої промови тов. Рикова, виголошеної ним у листопаді 1924 р. на VI з'їзді профспілок: „Чи можна цю політику необмеженого кредитування кооперації за рахунок промисловості продовжувати далі? На мій погляд, не можна. Необмежене кредитування кооперації та притискування приватного крамаря часто переводилося в життя неправильно. Я знаю випадки, коли кооператори приїжджають до міста, вимагають дати їм кредит і дістають його на цілій низці фабрик, а на знак своєї кредитоздатності не подають нічого, крім брошури тов. Леніна „Про кооперацію“. Але це не комерційний документ“.

Переведення кооперативної торгівлі на міліні ринки комерційного розрахунку повинне було бути і стало у дійсності одним із основних завдань нової торговельної практики. Жорстка кредитова політика що до кооперації, яка почала провадитися з кінця 1924 року, була для цього, може бути, й тяжким, але потрібним засобом. Як сильно відбився цей банківський натиск на стані кооперації можна бачити з цієї таблицьки, що освітлює розвиток протесту векселів за період грудень-лютий по 25 філіях Держбанку.

¹⁾ Труды Госплана УССР. Очередные вопросы внутреннего товарооборота Украины. Кн. V.

Протести векселів	Грудень		Січень		Лютий	
	Кількість	На суму в мільйонах карбованців	Кількість	На суму в мільйонах карбованців	Кількість	На суму в мільйонах карбованців
Кооператив. організацій	10.296	10,4	13.721	11,5	14.833	15,3
Відносн. ріст	100	100	133	111	144	147

В наслідку такої жорсткої політики як що до банківського кредиту, так і взагалі що до умов розрахунку з боку промисловості сталося, звичайно, в перші-ж місяці деяке скорочення кооперативного обігу. Цифри біржових обігів, що ми їх наводимо нижче, дійсно показують, що за цей період вжитку метод нової торговельної практики найбільше скоротились обіги в купівлі саме в кооперації.

Місяці	В купівельних обігах на МТВ в 0,0% учасн.			В купівельних обігах на 70 провінц. біржах у 0,0%		
	Держорг.	Коопер.	Приватні	Держорг.	Коопер.	Приватні
Жовтень . .	70,7	22,4	4,5	48,0	40,3	7,5
Листопад . .	67,7	22,8	6,0	48,6	37,3	8,1
Грудень . .	69,0	23,4	4,5	51,5	36,3	7,7
Січень . . .	76,5	16,9	5,0	52,2	33,9	9,1
Лютий . . .	75,7	16,3	5,8	54,4	33,6	9,2

В наслідку - ж цього тяжкого для кооперації іспиту сталося безсумнівне позитивне досягнення. Ввесь кооперативний торговельний апарат підпав під свого роду просіювання, нездорові його частини змушені були ліквідуватися, а все життєздатне й, отже, кредитоздатне вступило на шлях більш нормальних кооперативних взаємовідносин з державною промисловістю. Питання про потребу зміцнити власні обігові кошти кооперації цим, не зняте з черги. Більше того, воно тепер стало більш актуальне, але шляхи до його розв'язання намічено новою торговельною практикою правильніші, здоровіші. Ці шляхи ведуть кооперацію подаль від дотайії до нормального, здорового нагромадження власних коштів в наслідку нормальної - ж, правильної їхньої торговельної діяльності.

VII

Тепер нам лишається сказати ще декільки слів про те, як нова торговельна практика відбивається на загальному стані приватної торгівлі. Ми встановили вище, що коло половини всієї промислової продукції, що доходить через роздрібну торгівлю до споживача, проходило 1923-24 року через потребу приватного торговельного апарату. Разом з тим ми бачили, як незначно зріс торговельний обіг приватних осіб, як скоротилась мережа їхніх підприємств та зменшилось значіння їх як у торгівлі міській, так і в сільській. Основною причиною цього явища були, звичайно, всі ті заходи економічного, адміністративного й, головним чином, податкового характеру, що дуже успішно переводилися в життя 1924 року з метою витиснути з ринку спочатку місцевого гуртівника, а потім і приватного крамаря взагалі. З погляду правильного вживання метод нової торговельної практики навалність та жорсткість таких заходів були цілком недоцільні. При тім убозстві торговельних капіталів, що, як ми бачили вище, становить найголовніші труднощі для широкого розвитку державної та кооперативної торгівлі, справа зовсім не повинна полягати в тому, щоб в ім'я скорочення переважającego значіння цих двох родів торгівлі витіснити з обігу приватний капітал. Навпаки, можна навіть сказати, що таке механічне витіснення приватного торговельного апарату та приватного капіталу зовсім не є

інтересах держави й зовсім не забезпечують переважаючого значіння державного та кооперативного капіталу в загальному товарообігу країни. Дозволю собі з цього приводу згадати те місце з промови тов. А. Лежави, виголошеної ним у серпні на пленумі всесоюзної ради з'їздів біржової торгівлі, що в йому він порівнював переведене витіснення приватного капіталу з діркою, що стала від застромленої в землю голки, діркою, над якою можна довго стояти й даремно міркувати: а куди - ж поділася та земля, що була на місці цієї дірки. Дійсно, витіснення приватного капіталу із обігу, що його держава бачить, досліджує та регулює, зовсім не значить ще його цілковитого знесення в економіці народного господарства взагалі. Безсумнівно, що цей приватний капітал при сучасному стані народного господарства може й буде існувати. Тільки, будучи витіснений так, як його досить енергійно витісняли 1924 року він піде в заплілля, він працюватиме по-за полем нашого зору, за межами всіляких заходів держави, що регулюють торговельний обіг.

Тимчасом у цьому питанні про приватний капітал є й друга сторона, що досить повно та точно виясняється при вживанні метод нової торговельної практики. Саме, вся аналіза стану нашого товарообігу та перспектив його розвитку в найближчому майбутньому з погляду погодження, сполучення тих двох основних частин загального завдання, що про неї ми говорили на початку статті, цілком виразно примушує нас визнати, що тепер і. може бути, ще на досить довгий час приватний апарат та приватний капітал потрібні для правильного забезпечення товарообігу. Звідси ще одне твердження нової торговельної практики — це потреба втягнути приватний капітал в товарообіг країни. Умова, що при цьому повинна бути додержана, цілком ясно й природно випливає з усіх наших передумов і приватний обіг повинен бути досяжний для державного регулювання торгівлі в цілому. Зокрема, в держави повинні бути схоронені можливості забирати всі ті позиції на загальному торговельному фронті, що їх вона з самої істоти завдань, що стоїть перед нею, не може попустити приватному торговельному апаратові. Але ці завдання як-раз найлегше можуть бути досягнені при максимальному втягненні приватного капіталу в торговельний обіг і дуже утруднюються при огульному його витісненні. За прикладами далеко ходити не треба: хлібний ринок і ринок сільсько-господарської сировини повинні, звичайно, притягувати до себе збільшену увагу держави, якій потрібне як-найширше організоване охоплення цих ринків. Чи доцільно допускати приватний капітал? Ні, недостатньо. Але тоді, щоб уникнути його небажаного або нелегального проходження на ці ринки потрібно його що-найширше, що-найповніше використувати там, де він може дати безсумнівну користь.

А що цей капітал далеко не повно використано — не підпадає, здається, під жадний сумнів. У цитованій уже нами статті проф. Ф. Свіщева наводяться результати попереднього розрахунку Держплану УСРР, згідно з якими розміри, зосереджених в руках українських приватних торговельних фірм коштів становлять приблизно 95 міль. карб. Із них, згідно з тим-же розрахунком, коло 78 міль. карб. припадає на власні кошти й тільки 17 міль. карб. на позичувані. Якщо навіть не ці абсолютні цифри, а тільки співвідношення між власними та позичуваними коштами правильно, то, звичайно, треба визнати, що існують ще великі потенційні можливості використання приватного капіталу в торговельнім обігу країни. Отже, справа широкого втягнення цього капіталу в обіг — чергове завдання нової торговельної практики.

Опублікована в березні цього року постановою РПО, що торкається одночасно заходів у галузі кооперативної торгівлі приватного апарату в останній справі повинна була покласти кінець усяким хитанням, усунути надалі всілякі неправильні вигзаги в цій галузі. Із цього часу дійсно й починається практичне переведення в життя заходів для притягнення приватного капіталу. На скільки в другій половині 1923 — 24 р. підупав обіг приватного торговельного апарату можна бачити почасти з біржових даних. Саме, сума продажу та купівлі приватних осіб на МТВ та 70 провінціальних біржах становила за цей рік.

в I кварталі	170,3	міль. карб.
" II "	232,2	" "
" III "	157,4	" "
" IV "	142,4	" "

Ці цифри значать, що в другій половині 1923 — 24 р. біржовий обіг приватних осіб не 22%, а виявився менший, ніж у першій. На початку 1924 — 25 р. ті-ж обіги

приватних осіб зазнають деяких хитань у зв'язку з політикою жорстких умов розрахунку з боку промисловості, що почалась банківським натиском у галузі кредиту, але в березні вони вже виявляють певну тенденцію до збільшення. По місяцях ці біржові обіги приватних осіб у продажі та купівлі, що становлять головну частину їхнього біржового обігу були такі:

Жовтень	29,9
Листопад	31,0
Грудень	26,7
Січень	30,0
Лютий	33,1
Березень	44,4

Дуже показані що до дальшого росту обігів приватної торгівлі дані Харківської товарової біржі. Так, становлячи пересічно за минулий рік коло 1 мід. карб., сума біржових купівель та продажів за останні місяці визначилась у таких цифрах:

Березень	1,3 мід. карб.
Квітень	1,6 " "
Травень	2,4 " "
Червень	3,0 " "

Отже, обіг приватних осіб на ХТБ з березня до червня збільшився більше, ніж удвічі. Цікаво при цьому відзначити, що більше, ніж половина всього цього обігу й, отже, все його збільшення припадає на як-найпотрібніші та покупні тепер для масового споживача, особливо на селі, товари метал — і текстиль. Не можна в цьому не бачити й великої пристосованості, й певної отже корисності приватного капіталу.

Ми закінчили на огляді метод нової торговельної практики, що вживаються в різних галузях всієї нашої торгівлі. Роблячи підсумки сказаного, треба буде встановити, що в основі всіх цих нових метод лежить істотно одна головна ідея — це потреба утворення для всіх родів нашої торгівлі власного торговельного капіталу, і при тому, утворення цього капіталу через середгосподарського нагромадження. Коротко кажучи, вся проблема нової торговельної практики зводиться до проблеми торговельного капіталу.

Найближчі ж і ще нездійснені пілком завдання нової торговельної практики — це дальше оздоровлення та зміцнення кооперативного торговельного обігу та апарату й притягнення до загального торговельного обігу приватного капіталу.

Г. Сапожников